



FILOLÓGIAI FOGALMAK SZÓTÁRA

BEREGSZÁSZI ANIKÓ-GAZDAG VILMOS



2024

FILOLÓGIAI FOGALMAK SZÓTÁRA



Beregszászi Anikó – Gazdag Vilmos

FILOLÓGIAI FOGALMAK SZÓTÁRA



2024

Дане видання є глосарієм для студентів-філологів, покликаним допомогти їм зорієнтуватися в багатстві понять у галузі мовознавства та літературознавства.

Затверджено до використання у навчальному процесі
на засіданні кафедри філології ЗУІ ім. Ф. Ракоці II
(протокол №100 від 26 лютого 2024 року)

Розглянуто та рекомендовано Радою із забезпечення якості вищої освіти
Закарпатського угорського інституту ім. Ф. Ракоці II
(протокол №18 від 17 квітня 2024 року)

Рекомендовано до видання в електронній формі (PDF)
рішенням Вченої ради Закарпатського угорського інституту ім. Ф. Ракоці II
(протокол №4 від 25 квітня 2024 року)

Підготовлено до видання в електронній формі (PDF) кафедрою філології
спільно з Видавничим відділом Закарпатського угорського інституту імені
Ференца Ракоці II

Редактори:

Аніко Бергсасі – професор; доктор габілітований з галузі мовознавство, професор кафедри філології Закарпатського угорського інституту імені Ференца Ракоці II
Вільмош Газдаг – доктор філософії з галузі гуманітарні науки, доцент кафедри філології Закарпатського угорського інституту імені Ференца Ракоці II

Рецензенти:

Ванчо Ільдико – доктор габілітований з галузі мовознавства, професор Університету Костянтина Філософа в Нітрі, Словаччина
Єлизавета Барань – доктор філософії з галузі гуманітарні науки, доцент кафедри філології Закарпатського угорського інституту імені Ференца Ракоці II
Чордаш Василь – доктор філософії з галузі гуманітарні науки, доцент кафедри філології Закарпатського угорського інституту імені Ференца Ракоці II

За зміст відповідальність несуть розробник.

Відповідальні за випуск:

Олександр Добош – начальник Видавничого відділу ЗУІ ім. Ф. Ракоці II
Видавництво: Закарпатський угорський інститут імені Ференца Ракоці II
(адреса: пл. Кошута 6, м. Берегове, 90202. Електронна пошта:
foiskola@kmf.uz.ua)

© Аніко Бергсасі – Вільмош Газдаг 2024
© Кафедра філології ЗУІ ім. Ф. Ракоці II, 2024

Jelen kiadvány egy olyan, a filológus hallgatók számára készült fogalomtár, amely segít eligazodni a nyelv- és az irodalomtudomány tárgykörébe tartozó fogalmak rengetegében

Az oktatási folyamatban történő felhasználását jóváhagyta
a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Filológia Tanszéke
(2024. február 26., 100. számú jegyzőkönyv)

Megjelentetésre javasolta a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola
Felsőoktatási Minőségbiztosítási Tanácsa
(2024. április 17. 18. számú jegyzőkönyv).

Elektronikus (PDF fájlformátumban) formában történő kiadásra javasolta
a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Tudományos Tanácsa
(2024. április 25. 4. számú jegyzőkönyv).

Kiadásra előkészítette
a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola
Filológia Tanszéke, valamint Kiadói Részlege.

Szerkesztők:

Dr. Habil. Beregszászi Anikó – professzor, a II. Rákóczi II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Filológia Tanszékének tanszékvezető professzora

Dr. Gazdag Vilmos – docens, PhD, a II. Rákóczi II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Filológia Tanszékének docense

Szakmai lektorok:

Vančo Ildikó – professzor, Dr. habil., a Konstantin Filozófus Egyetem Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézetének professzora

Dr. Bárány Erzsébet – docens, PhD, a II. Rákóczi II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Filológia Tanszékének docense

Dr. Csordás László – docens, PhD, a II. Rákóczi II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Filológia Tanszékének docense

A tartalomért kizárólag a szerkesztők felelnek.

A kiadásért felel:

Dobos Sándor – a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Kiadói Részlegének vezetője

Kiadó: II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola (cím: 90 202, Beregszász, Kossuth tér 6. E-mail: foiskola@kmf.uz.ua)

© Beregszászi Anikó – Gazdag Vilmos 2024

© II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, 2024

FORRÁSMUNKÁK

- Adamikné Jászó Anna 2019: *Stilisztikai kisszótár. Szóképek, alakzatok és egyéb stíluseszközök szótára*. IKU-TÁR 7–8. Interkulturális Kutatások Kft., Budapest.
- Adamikné Jászó Anna 2020: *Retorikai kisszótár*. IKU-TÁR 13. Interkulturális Kutatások Kft., Budapest.
- Alföldy Jenő 1993: *Irodalmi fogalomtár*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Bernáth Árpád–Orosz Magdolna et al. 2006: *Irodalom, irodalomtudomány, irodalmi szövegelemzés*. Digitális tananyag a modern filológiai képzési ág „Az irodalomtudomány alapjai” tantárgyának oktatásához, Bölcsész Konzorcium, Budapest.
- Bojtor István 2015: *Bibliai és teológiai fogalmak szótára*. Kazinczy Ferenc Társaság, Sárospatak.
- Kiss Gábor–Kohári Anna 2019: *Nyelvészeti kisszótár. 2500 hagyományos és modern nyelvészeti fogalom magyarázata*. Az ékesszólás kiskönyvtára 51. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Ladányi Mária – Hrenek Éva (szerk.) 2019: *Alkalmazott nyelvészeti kisszótár*. ELTE BTK Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék, Budapest.
- McQuail, Denis 2003: *A tömegkommunikáció elmélete*. Osiris tankönyvek. Osiris Kiadó, Budapest.
- Palotásné Nagy Éva 2018: *1500 fogalom magyar nyelv és irodalomból*. Maxim Könyvkiadó, Szeged.
- Pléh Csaba 1980: *A pszicholingvisztika horizontja*. Korunk tudománya. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Szathmári István (szerk.) 2008: *Alakzatlexikon. A retorikai és stilisztikai alakzatok kézikönyve*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Szikszaíné Nagy Irma 1999: *Leíró magyar szövegtan*. Osiris tankönyvek. Osiris Kiadó, Budapest.
- Szerdahelyi István (szerk.) 1970–1996: *Világirodalmi lexikon I–XIX*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.) 2017: *Nyelvtan. A magyar nyelv kézikönyvtára*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2013: *Bevezetés a kognitív nyelvészetbe*. Osiris tankönyvek. Osiris Kiadó, Budapest.
- Zsilka Tibor 2019: *Poétikai kisszótár - 500 fogalom magyarázata irodalmi példákkal szemléltetve*. Az ékesszólás kiskönyvtára 59. Tinta Könyvkiadó, Budapest.

A MAGYAR ÁBÉCÉ

A a	Á á	B b	C c	Cs cs
D d	Dz dz	Dzs dzs	E e	É é
F f	G g	Gy gy	H h	I i
Í í	J j	K k	L l	Ly ly
M m	N n	Ny ny	O o	Ó ó
Ö ö	Ő ő	P p	R r	S s
Sz sz	T t	Ty ty	U u	Ú ú
Ü ü	Ú ú	V v	Z z	Zs zs

Bevezetés

A filológia fogalmának meghatározása már önmagában sem egyszerű feladat. Nyelvészet? Irodalomtudomány? Szövegkritika? Vagy ezek speciális elegye? A legegyszerűbb megfogalmazásban a filológia a nyelv, az irodalom és a kultúra kutatása, vizsgálata, értelmezése és megértése. De ha belegondolunk abba, hogy milyen jelentéskörrel bír a meghatározásban említett három fogalom, akkor már korántsem ilyen egyszerű a dolog, nem beszélve arról, hogy a nyelv, az irodalom és a kultúra milyen kölcsönhatásban állnak egymással és más olyan jelenségekkel, amelyek vizsgálata csak különféle határtudományok révén végezhető el.

A filológia mai értelemben vett tartalma és kutatási területei fokozatosan alakultak ki és különültek el egymástól. A filológia szó görög eredetű: a nyelv/beszéd (logosz) és a szeretet (filo-) szavak összetételéből származik. Az antikvitásban a filológia elsődleges feladata a szövegek gondozása, konzerválása volt. Ennek a munkának az egyik legfontosabb eredménye a homéroszi eposzok szövegének a lejegyzése és gondozása az i.e. 6. században, a másik pedig az alexandriai könyvtár létrehozása, ahol az ott dolgozó textológusok és szövegmagyarázók (a grammatikusok) létrehozták a textológia máig használatos munkamódszereit, és létrehozták azt a szövegtárat, és annak rendszerezését, katalógusát is, amely az ókor összes fontos munkájának kéziratát tartalmazta.

A középkori filológiát az antikvitáshoz viszonyítva hanyatlásnak szokás tekinteni, a kor inkább hermeneutikai, semmint filológia Bibliakritikával foglalkozott. De emellett igen nagy jelentőségű a középkori kolostorokban folyó kézirat-másolói munka, ami nélkül az antikvitás kéziratai elvesztek volna, illetve ennek a munkának köszönhetően maradtak fenn az első anyanyelvű kéziratok is.

A reneszánsz korban a filológia a kor világnézetének, kultúrájának alakulására óriási hatással volt. Újra felfedezik az antik kéziratokat, újra kiadják, magyarázzák, értelmezik azokat, és a középkorral ellentétben ez az érdeklődés a görög nyelvű kéziratokra is kiterjed, ugyanis Konstantinápoly eleste után a

menekülő görögkeleti tudósok és papok a görög nyelvű antik kéziratok tömegeit hozták magukkal az itáliai reneszánsz udvarokba.

A reneszánszban születik a klasszika filológia, az ókori görög és latin nyelvű szövegeket kutató tudomány. A filológia a reneszánszban nagyban hozzájárult a katolikus egyház abszolút tekintélyének megingatásához, amikor például Lorenzo Valla filológiai módszerekkel, nyelvi érveket használva kimutatta, hogy a Constantinus adománylevél későbbi hamisítvány, vagy amikor Rotterdami Erasmus arra mert vállalkozni, hogy textológiai módszerekkel korigálja Szent Jeromos latin nyelvű Vulgata-szövegét.

Marsilio Ficino az Európába frissen érkezett görög kéziratok alapján kiadja Platon munkáinak latin fordítását, és elkészíti a Corpus Hermeticum fordítását is. Poggio Bracciolini egy német kolostorban felfedezi Lucretius De rerum natura című kéziratát, ez az anyagelvű, komoly valláskritikát tartalmazó mű nagy hatással van a kor gondolkodóira.

A felvilágosodás korszaka szintén kedvezett a filológiának: a Biblia tanulmányozása új szintekre lépett. A francia Richard Simont tekintjük a racionalista Bibliakritika megalapozójának. A racionális Bibliakritika elutasítja a természetfeletti elemek, csodák jelenlétét, és azokat igyekszik racionális okokkal magyarázni a Biblia szövegében. A korábbi allegorikus, szakralizáló megközelítés helyett a betű szerinti értelmezés, a történeti háttér felkutatása (a történettudomány szintén új korszakának kezdetén tartott), a radikális szövegkritika és a szövegkeletkezés racionális magyarázataira tett kísérletek jellemzik a kor filológusait.

A modernkori filológia egyik megalapozójának Karl Lachmann tekinthető. Homérosz Iliaszában tizenhat réteg jelenlétét mutatta ki a szövegben, fontos megállapításai voltak mind a korai német irodalomra, mind az Újszövetség kéziratok hagyományára vonatkozólag. Elsősorban azonban klasszika-filológusként ismert: Lucretius- és Propertius-kiadásában körvonalazta a közös hibák módszerét, s ezzel új korszakot nyitott a filológiában. Módszere szerint a közös hibák segítenek abban, hogy a szövegvariánsokon

belül különböző családokat alakítsunk ki, s ezek alapján elkészíthető a szövegleszármazási ágrajz, a stemma. Ő különítette el a recensiót (a szövegváltozatok számbavételét) és az emendatiót (a szövegjavítást), mint a textológiai munka két fázisát. S az ő tevékenysége nyomán kezdtünk szemmák rajzolásába is, a szövegleszármazás tisztázásával igyekezve minél közelebb jutni a szerzői változathoz.

Paul Maas Textkritik című munkája fejtette ki tétélesen Lachmann alapelveit, s így ő tekinthető a modern filológia másik atyjának.

A filológia a 19. század során bomlik véglegesen nyelvtudományi és irodalomtudományi kutatásokra, az egyes nyelv- és irodalomtudományi iskolák saját kutatási területeket, elveket és módszereket dolgoztak ki.

Jelen munkában célunk egy olyan értelmező kéziszótár összeállítása volt, amely segít eligazodni a nyelv- és az irodalomtudomány tárgykörébe tartozó fogalmak rengetegében.

A munka összeállítása során a magyarországi és a határon túli magyar nyelvű lexikográfiai munkákra és fogalomtárakra próbáltunk támaszkodni, kiemelt hangsúlyt fektetve arra, hogy az egyes terminusok kapcsán milyen meghatározásokat adnak a különböző forrásmunkák. Szótárunk alapvető célja az volt, hogy a kurrens magyar szakirodalom, illetve tankönyvek által is rendszeresen használt terminológiát gyűjtse fel.

Szótárunk a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Filológia Tanszékén folyó képzésekben, elsősorban a magyar nyelv és irodalom szakos tanár és filológusképzésben használható, illetve ajánljuk a kárpátaljai magyar középiskolákban tanító magyar szakos tanárok figyelmébe is.

A szerkesztők

A, Á

abdukció, levezetés – olyan érvelés, amelyben ismerjük az eredményt és a tételt, s az esetet keressük; azaz ismerjük a következményt, a nagypremisszát, s a kispremisszát keressük. Az abdukció pl. a nyomozók okoskodására jellemző.

ábécé, abc – 1) valamely nyelv helyesírásában használt betűknek meghatározott, hagyományos sorrendű összessége, illetve ebben a rendben való felsorolása, megnevezése szóban vagy írásban; 2) Az írás-olvasás megtanulására szolgáló tankönyv (ábécéskönyv).

ablativus, ablatívusz – a *honnan?* kérdésre felelő, irányt jelölő eset, a *-tól, -től* viszonyragos eset; határozói eset, a latin névszóragozás ötödik esete.

ablaut – a szótó magánhangzójának váltakozása az indoeurópai és sémi nyelvekben a ragozás és a szóképzés folyamán. A kifejezést először Jakob Grimm német nyelvész vezette be a nyelvek nyelvtanának leírására; egyfajta magánhangzó-változás egy morfémán belül.

adaptáció, alkalmazkodás – a környezet eseményeire és jellemzőire történő folyamatos, biológiai és kulturális motiváltságú, egyedi és egyéni, illetve közösségi válaszadás, amely a különféle kommunikációs igények kielégítését célozza meg a nyelvi tevékenység során, magában foglalva a választás és az egyezkedés lehetőségét, illetőleg képességét.

adaptált szöveg - 1) egy modern irodalmi nyelv helyesírási, lexikai és nyelvtani normáinak megfelelően módosított szöveg; 2) kifejezetten egyszerűsített, az idegen nyelvek tanulását kezdő olvasók számára adaptált szöveg.

adatközlő, informáns – az a személy, aki valamely gyűjtés során (az adatgyűjtő kérdéseire válaszolva) írásban vagy szóbeli közlés formájába adatot, információt szolgáltat.

adekvát – a beszédhelyzetnek, a beszélői szándéknak és a hallgatói elvárásoknak valamilyen mértékig megfelelő, e tényezőkhöz igazított (nyelvi közlés).

adhortativus, adhortatívusz – az ige többes szám első személyű felszólító módja, amely közös cselekedetre buzdít.

adjunktum – olyan mondatbeli elem, bővítmény, amely szabadon

csatlakozhat a szerkezet fejéhez (a csoport legfontosabb eleméhez), és a kapott kategória megegyezik a fej kategóriájával.

adsztrátum – 1) két különböző nyelv egymásra hatásának az a módja, amikor a két nyelv egymás mellett él, hat egymásra, de egyik sem szorítja ki a másikat; 2) egy szomszédos nyelvből átvett szavak, szerkezed hatások együttese valamely nyelvben.

adverbializáció – más szófajok átcsapása a határozószó kategóriába.

afázia – a beszédprodukció és/vagy a beszédértés lokális agysérülés következtében kialakult károsodása.

aferezis – egy szó kezdőhangjának eltűnése az előző szó véghangjának hatására; a jelenség előfordul a gyors beszédben és bizonyos nyelvjárási formákban; előfordulhat bizonyos hangok eltűnése a szavakban abból az okból is, hogy elkerülhető legyen a hangok egybeesése és megfeleljenek a vers metaszervezetének; a reduplikáció ellentéte.

affektálás – természetellenes módon, modorosan való viselkedés, illetve kényeskedő, mesterkéltn beszédmód.

affixáció – szótő + affixum típusú morfológiai művelet, melynek eredményeként összetett szerkezetű szavak, illetve szóalakok, ún. szintetikus formák jönnek létre. A magyarra mind az inflexió, mind a szóképzés esetében az affixációs morfológiai mintázat jellemző.

affixum, toldalék – az összetett szerkezetű szó vagy szóalak nagymértékben sematikus, tipikusan grammatikai jelentéstartalmú szóeleme. A magyarban az affixumok (a képzők, jelek és ragok) jellemzően a szó(töve)t követő, attól jól elkülöníthető toldalékok (szuffixumok).

affrikáta, zár-réshang – olyan mássalhangzó, amelynek képzése egy zárelemmel indul, majd a zár felnyitásának fázisában az akadályt képző szervek réshangra jellemző pozíción keresztül távolodnak egymástól (pl. a *cs*, *dzs*, *c*, *dz* hangok).

aforizma → **szállóige**

agglutináció, agglutinálódás – az a folyamat, amelynek során egy szó önállóságát elvesztve az előtte álló szóhoz tapadva toldalékká válik (pl. a -hat/-het igeképző vagy a -né asszonynévképző).

agglutináló nyelv – olyan nyelv, amely a grammatikai jelentéseket tipikusan a szóalakon belül, a szótótól általában jól elkülöníthető, jellemzően egyfunkciós toldalékokkal fejezi ki. Az agglutináló nyelvek – amilyen például a magyar is – szintetikus nyelvek.

agráfia – betű leírásának, a folyamatos írás motoros kivitelezésének súlyos zavara. mely a szellemi funkciók különben teljes épsége mellett némely helyi agybántalmak folytán lép fel. Abban áll, hogy az illető képtelen a helyesen gondolt szót leírni és helyébe más, helytelen írt vagy csak értelmetlen, kuszált vonásokat rajzolgat.

agrammatizmus – beszédprodukciós zavar, mely során a beszélő nem tudja, vagy csak részlegesen, tévesen tudja aktiválni a grammatikai megformáláshoz szükséges stratégiákat, s így az adott nyelv szóképzési, mondattani stb. szabályait nem követő nyelvi alakokat hoz létre.

ajak-foghang (labiodentális) – a felső fogsorral és az alsó ajakkal képzett mássalhangzó (pl. f v).

ajakhang – 1) olyan beszédhang, amelyet ajkunk működésével (vele zárt vagy szűk nyílást alkotva) képezünk; labiális. 2) olyan mássalhangzó, amelynek zárját vagy részét ajkunkkal képezzük (pl. a bilabiális *b, p*, a labiodentális *v, f* és a *m* orrhang); olyan magánhangzó, amelyet az ajkak kerekítésével képezünk (pl. *o, u, ö, ü*).

akcentus – 1) ejtésmód; 2) kiejtésbeli sajátság, amely nem tökéletes az adott nyelv normái szerint, és ezzel elárulja az idegen eredetet; 3) hangsúly.

akkomodáció, alkalmazkodás – 1) az a fonetikai törvényszerűség, hogy valamely hang - bizonyos képzőmozzanatait tekintve - a szomszédos hanghoz hasonlóbbá vagy azzal azonossá válik; 2) a beszédpartner beszédéhez való igazodás.

aktív szókészlet (aktív szókincs) – a szókészletnek az a része, amelyet egy adott beszélő gondolatainak közlésekor használni szokott.

aktualizáció, aktualizálás – általános értelemben olyan alkotói törekvés, melynek fő célja az, hogy a mű szűkebben időszerű társadalmi jelenségekre reagáljon akár olyan módon, hogy aktuális gondolatokat tudatosítva napi társadalmi problémák megoldására mozgósítson, akár pedig úgy, hogy az aktuális érdeklődés középpontjában álló szenzációk irodalmi feldolgozásával arasson közönségsikert.

akusztikus fonetika – a fonetika egyik részterülete. A megképzett beszédet mint fizikai jelenséget elemezi és vizsgálja, a 20. század eleje óta. A beszéd akusztikai valóságában a leginkább hozzáférhető a vizsgálódás számára, összekötő kapocs a beszélő és a hallgató között. Az akusztikai fonetika a beszédet az intenzitás, a frekvencia és az idő dimenziójában vizsgálja.

alaktan, szóalaktan, morfológia – a nyelvreírás azon részterülete, amely a szavak morfológiai szerkezetét, a morfológiai konstrukciókat vizsgálja alaki mintázataik és jelentésük, illetve funkcióik típusai szerint.

alakzat – a klasszikus retorika egyik alapfogalma; a beszédet megszépítő (ornatus), a szó hangalakját és jelentését, a mondatot, a mondatnál nagyobb gondolati egységeket az expresszivitás érdekében átalakító eljárás eredménye.

alany – olyan bővítmény, amely a Ki? Mi? kérdésre válaszol, és az alaptagban kifejezett folyamat (esemény, helyzet, tulajdonsághordozás stb.) elsődleges szereplőjét fejezi ki. Az elsődlegességet részben a biliárdgolyó-modell, részben a figyelemirányítás szempontja határozza meg.

alany, szubjektum – a mondatnak az az alapelakban levő (főnévvel vagy más főnévi értékű szóval kifejezett, esetleg csak odaértett) része, amely az állítmányban kifejezett cselekvés, történés, állapot stb. hordozóját nevezi meg, és a mondat állítmányával számban és személyben rendszerint megegyezik.

alanyeset, nominativus, nominativusz – a névszónak az az esete, amelyet a névszóval megjelölt fogalom pusztá megnevezésére használunk; az alanyként használt névszó esete; a magyarban a 0 (zéró) viszonyragos eset neve.

alapelv – az emberi gondolkodás vagy szemlélet természetében gyökerező olyan, önmagában világos, kétségbevonhatatlan tétel, amely tovább már nem bizonyítható, de igazolásra nem is szorul, s amelyből további tételek vezethetők le.

alapnyelv – 1) az a rendszerint kikövetkeztetett nyelv, amelyből az egymással rokonságban levő nyelvek származtak (pl. az újlatin nyelvek alapnyelve a latin); 2) (ritka) az a feltételezett kezdetleges nyelv, amellyel az emberiség egyes csoportjai a tagolt hangokból álló emberi nyelv vagy nyelvek keletkezése idején éltek; ősnyelv; 3) Az

alapnyelv vagy más néven vernakuláris nyelv egy beszélőközösség helyi nyelve, azok a dialektusok, melyek nem állnak sztenderd változatok hatása alatt. Az informális kontextusokkal összekapcsolódó stílusváltozatok megnevezésére is használják a kifejezést.

alárendelő összetett mondat (alárendelt összetett mondat) – olyan összetett mondat, amelyeknek tagjai nem egyenlő rangúak, és egyik függ a másiktól. Az alárendelő összetett mondatban főmondat és mellékmondat van, a mellékmondat a főmondat valamelyik mondatrészét fejt ki részletesebben, tagmondat formájában.

alárendelő összetett mondat, alárendelt összetett mondat – olyan összetett mondat, amelyeknek tagjai nem egyenlő rangúak, és egyik függ a másiktól.

alkotás – alkotó folyamat; írói alkotó munka: az a művészi tevékenység, amellyel az író valamely művét létrehozza.

államnyelv – 1) az állam által a hivatalos eljárásokban (törvényhozási tárgyalások, a hatósági és bírói eljárások, jogszabályok) kötelezővé tett nyelv vagy nyelvek; 2) egy államalakulaton belül a közigazgatás, a törvénykezés, az oktatás és a tömegtájékoztatás alkotmányban, törvényben és/vagy rendelet(ek)ben rögzített elsődleges nyelve, amelyet általában a többség anyanyelvként beszél, és amely az adott államon belül rendszerint minden nyelvhasználati szintéren korlátozások nélkül használható.

allegória – olyan szókép, amely egy eszmének, elvont fogalomnak megszemélyesítése vagy érzékelhető képben való ábrázolása, és amely gyakran hosszabb gondolatsoron, esetleg egy egész művön végigvitt metaforaként jelenik meg úgy, hogy a kép minden egyes mozzanatának az ábrázolt gondolat egy-egy határozott mozzanata felel meg.

alliteráció, betűrím – adjekciós hangalakzat: szó eleji hangok zeneiséget eredményező összezsengése egy vagy több verssoron keresztül.

állítmány, predikátum – a mondatnak az az egy vagy több szóból álló része, amellyel rendszerint az alanyról közlünk, kérdezzük valamit, felszólítjuk valamire.

állítmány, predikátum – 1) a logikai állítmány pedig az a fogalom, amelyet a logikai alanyról állítunk vagy tagadunk; 2) a mondatnak az

az egy vagy több szóból álló része, amellyel rendszerint az alanyról közlünk, kérdezzük valamit, felszólítjuk valamire.

allofón, hangváltozat, variáns – beszédhangnak, fonémának olyan változata, amelynek egy adott nyelvben nincs jelentést megkülönböztető szerepe (pl. az int és ing két eltérő képzésű n hangjának a magyarban).

allomorf, alakváltozat – 1) ugyanannak a szónak olyan hangzásbeli vagy helyesírási (de nem más képzőjű) változata, amely a másiktól vagy a többitől tárgyi jelentésében rendszerint nem tér el, és csak hangulati értékében különbözik többé-kevésbé; 2) ugyanannak a képzőnek, ragnak, jelnek olyan változata, amely csak hangzásában tér el a másiktól vagy a többitől, funkciójára nézve azonban nem.

allúzió – utalás, rejtett célzás valamely fogalomra vagy eseményre, amelyet a szerző bizonyos okokból nem nevez meg.

almanach – 1) szépirodalmi vagy ismeretterjesztő szövegeket és képeket tartalmazó, szabályos időközökben, általában évenként megjelenő rendszerint kisebb alakú könyv; zsebkönyv. 2) rendszerint naptári részt, valamint gyakorlati tudnivalókat, adatokat, esetleg névjegyzéket tartalmazó időszakos nyomtatvány; évkönyv.

álnév – a valódi név helyett önkényesen felvett és használt név, amelyet rendszerint az használ, aki valamilyen oknál fogva titkolni akarja kilétét. Az írói név felvételének nem csupán a személyiség titkolása, hanem a jóhangzás, valamilyen kifejező szándék vagy egyszerűen irodalmi divat is lehet az oka.

általános hangtan – minden nyelvre érvényes univerzálék megállapítására törekszik, illetve az emberi beszédszervek működését, a beszédészlelést, a beszédhang fizikai, akusztikai tulajdonságait vizsgálja.

alternáció (változás) eltérő alakú, de azonos funkciójú hangok, szóelemek variációja.

alternáns – ugyanazon morféma (szóelem) egymástól alakilag eltérő, meghatározott szabályok szerint megjelenő változatainak neve.

amplifikáció – erősítés; növelés: a meggyőzés egyik hathatós, művészi eszköze a klasszikus retorika szerint; a szónok, az író a stílus segítségével kölcsönöz nagyobb erőt és ezáltal nagyobb meggyőző erőt a mondanivalójának.

anafora – 1) retorikai szakkifejezésként: tagmondat vagy szintagma kezdetén ismétlődő jelentésegység; 2) szövegtani szakkifejezésként: visszautalás fogalmi jelentésű szóval vagy névmással a szöveg egy előbbi pontjára.

anagramma – egy szó betűinek átcsoportosításával nyert új szó vagy szavak.

anakronizmus – olyan fogalmaknak az említése, olyan szavaknak, szerkezeteknek a használata, amelyek az ábrázolt korra nem jellemzők, mivel akkor még nem léteztek, vagy már elavultak.

analitikus nyelv – olyan nyelv, amelyben a szavak közötti kapcsolatokat a mondatban nem a szavak ragozott alakjai, hanem a szórend, segédszavak stb. jelzik (pl. az angol).

analízis, elemzés – a valóság tudományos kutatásának olyan módszere, amely az egész részekre való feldarabolásából áll.

analógia – a nyelvtörténetben a nyelvi változásoknak egyik magyarázó tényezője, amelynek hatására a változás a rendszer tagjai közti hasonlóság alapján jön létre.

anapesztus – az antik időmértékes verselésben használt, a daktilushoz viszonyítva fordított versláb, de ugyanúgy négy morás ütem, képlete UU–.

anekdota – rövid, csattanós, tréfás, humoros történet, mely többnyire egyes közismert személyek vagy történelmi események mulatságos jellemzését nyújtja. Mai napig terjed szóbeli úton, s innen származik elnevezése is: eredetileg írásban ki nem adható történeteket jelentett.

anglicizmus – 1) az angol nyelvben használt, reá jellemző kifejezésmód, szerkesztés, szókapcsolat, szólás; 2) más nyelvben található és ott idegenszerűnek érzett, az angol nyelv sajátos szerkesztésmódjára emlékeztető szóhasználat, szókapcsolat vagy nyelvtani szerkezet; angolosság.

annotáció – olyan információ, amely az eredeti szövegben nem szerepel, hanem a szövegfeldolgozás során kerül a szövegbe, és a szövegre vonatkozik, de a szövegtől egyértelműen megkülönböztethető (pl. szintaktikai elemzés, címkék).

anonim – név szerint ismeretlen; ismeretlen szerzőű.

antitézis – általánosságban minden egymással ellentétes állítás, amelyek ellentmondó vagy ellentétes viszonyban állnak.

antoníma – ellentétes értelmű szó.

antonímia – ellentétes jelentés egy tulajdonság megléte vagy hiánya, illetve maximális vagy minimális jelenléte miatt.

antonomázia – olyan alakzat, amelyben tulajdonnév helyett köznévvagy köznévv helyett tulajdonnév többnyire körülírással formában áll. Az antonomázia a legtöbb esetben metonimikus jellegű, érintkezésen alapul. Az antonomázia alapja eredetileg a tabu (bizonyos nevek kerülése), később azonban a jellemzést, megjelenítést is szolgálhatta.

antropogenezis – emberré válás, az ember történeti kialakulása. Az antropogenezis rekonstruálása általában két forrásból építkezik: paleontológia és az őskori leletek, illetve a ma élő főemlősök, különösen az emberszabásúak vizsgálata. A ma élő főemlősök megfigyelésével közelítőleg meghatározható a homo sapienselődjének tekinthető faj kulturális és mentális képessége.

antropomorfizmus – emberi tulajdonságok átvitele a nem emberi világ elemeire, például istenségekre, elvont dolgokra vagy természeti jelenségekre.

antroponímia – a nyelv- tudománynak a személynevekkel foglalkozó ága.

anyanyelv, elsődleges nyelv, vernakuláris nyelvváltozat – az a nyelvváltozat, amelyet elsőként sajátítunk el, és a legkisebb összpontosítással, a legtermészetesebben beszélünk.

aorisztosz – 1) elbeszélő múlt idejű cselekvést kifejező igeidő, illetve igealak a görög nyelvtanban; 2) ilyen jellegű igeidő, illetve igealak néhány más nyelvben (bolgár, grúz); olyan múltbeli folyamatos cselekvést fejez ki, amelyet teljesen befejezett cselekvésként fogunk fel; az egyszerű múlt idő régi nyelvtani alakja, amely olyan cselekvést jelöl, amely a beszéd idején teljesen befejezett.

apellatívum – 1) tulajdonevet helyettesítő szó vagy szavak; 2) hétköznapi szóként használt személynév.

apoztróf – sor feletti vessző egy kihagyott hangzó jelzésére; hiányjel.

appercepció – 1) az embert körülvevő világ megértéséhez, értelmezéséhez nélkülözhetetlen mentális folyamat. Egy

beszédüzenet észlelésének függése korábbi tapasztalatoktól; 2) tudatos észlelés, szemben a tudattalan észlelésekkel.

archaizmus – elavult vagy elavulóban levő szó, kifejezés, nyelvtani alak vagy szerkezet. Az archaizmusok önmagukban tekintve természetes, objektív nyelvi jelenségek, melyek régebbi korok nyelvállapotát tükrözik.

archetípus – 1) hipotetikusán rekonstruált vagy ténylegesen bizonyított nyelvi forma, amely a származékok alapja. A népköltészetben az archetípus az az ősi forma, amelyből minden egyes változat leszármazott; 2) azon mitologikus képzetek gyűjtőfogalma, amelyekben az emberiség „kollektív tudatalattija” az ember és a világ kapcsolataira vonatkozó tapasztalatokat rögzíti.

areál – egy bizonyos jelenség terjedésének a hatóköre.

areális nyelvészet – a nyelvtudománynak az az ága, mely egy adott földrajzi térségben beszélt nyelvek kölcsönhatását kutatja. A kölcsönhatásban lévő nyelvek állhatnak rokonságban egymással, de különböző nyelvcsaládokhoz is tartozhatnak.

argó – 1) (eredetileg) a francia alvilág titkos csoportnyelve; 2) egy bizonyos társadalmi csoport által használt nyelvváltozat, amelynek részben az a célja, hogy a kívülállók ne értsék, és kifejezzék az összetartozást; jassznyelv, szleng.

argumentáció, bizonyítás, érvelés – olyan okadatolás, amely egy gondolat vagy cselekvés megváltoztatására irányul és egy álláspont igazolására szolgál. A bizonyítás az alátámasztott és igazolt kijelentésekből alakul ki, amelyekben a bizonyítékok éppúgy megkérdőjelezhetetlenek, mint az általuk bizonyított álláspont.

artikuláció – 1) valamely beszédhang képzésének a módja: az a helyzet, amelyet a beszédképző szervek a hang ejtése közben elfoglalnak; 2) a beszéd folyamán a beszédhangot képző szervek működése, illetve működésének módja.

artikulációs bázis – valamely nyelvben a hangképző szervek működésére jellemző sajátosságok. Az artikulációs bázis a hangképző szervek helyzeteinek, mozgásainak összessége, amelyek segítségével a beszéd folyamat során a nyelvi rendszer elemeit megvalósítjuk.

aspektus, igeszemlélet – a mondatban kifejezett esemény, cselekvés, folyamat, történés belső időszerkezete.

aspektus, igeszemlélet– a mondatban kifejezett esemény, cselekvés, folyamat, történés belső időszerkezete. Az aspektus tehát mondatsemantikai kategóriának tekinthető. A magyarban a mondat aspektusát meghatározhatja az ige lexikailag kódolt aspektuális értéke, de a folyamatos szemléletű ige által jelölt esemény a mondat szintjén különféle módokon befejezetté tehető.

asszertív – 1) az episztemikus szükségszerűség vagy bizonyosság kifejezésének módja; 2) olyan típusú beszédaktus, amelynek illokúciós célja az üzenetekben, előrejelzésekben, kijelentésekben stb. említett dolgok bizonyos megnyilvánulásával kapcsolatos ítéletek kifejezése; a címzett tájékoztatása egy beszélgetés vagy vita tárgyát képező eseményről.

asszimiláció, hasonulás – 1) az a hangtani jelenség, amikor egymás közvetlen környezetében előforduló beszédhangoknak valamilyen tulajdonságukban egyezővé kell válniuk; 2) a nyelvtörténetben minden olyan hangváltozás, amely a környező hangok hasonló hatásának tulajdonítható.

asszociáció – képzettársítás: a képzetek állandó áramlása a tudatban, valamint kapcsolódásuk ebben az áramlási folyamatban. Jelenségét akkor lehet jól érzékelni, ha a figyelem kizárólag a belső folyamatra irányul, s a megfigyelő kikapcsolja a külvilág ingereit. Az így létrejövő képzetáramlást nevezik szabad asszociációnak, amit gyakran felhasználnak pszichológiai vizsgálatokra és pszichoterápiás befolyásolásra. A tudatban megjelenő képzetek mintegy társulnak egymáshoz, egyik képzet a másikat felidézi. Az asszociáció szoros kapcsolatban áll az emlékezéssel, fő törvénye, hogy a társuló képzetek őrzik azt az időrendiséget, amelyben környezeti vagy személyiségen belüli ingerek eredetileg kiváltották őket.

asszonánc – a rím egyik fajtája. A tiszta rímmel szemben csak részleges hangegyezést, illetve megfelelést kíván; e hangegyezés igénye nyelvenként és koronként változó. Olyan rím, amelyben egy, két vagy több magánhangzó cseng össze, a mássalhangzók részben vagy egészen eltérnek egymástól, s legfőképpen a képzés helye vagy módja szerint hasonlítanak egymásra.

aszteizmus – stilisztikai kategória: 1) finomság, választékosság; 2) az irónia egyik, enyhe válfaja, dicséret kifejezése feddés, illetve feddés kifejezése dicséret formájában.

avantgárd – azoknak a XX. századi művészeti irányzatoknak az összefoglaló neve, amelyek a művészi forma radikális megújítására törekedtek (expresszionizmus, futurizmus, dadaizmus, konstruktivizmus, szürrealizmus).

azonosság – a közös eredetű hangok, morfémák, szavak és kifejezések megfeleltetése. A genetikai azonosságnak gyakran nincs materiális és szemantikai egybeesése. Például a hangok genetikai azonossága nem jelenti akusztikai és artikulációs egybeesésüket. A modern nyelvekben a genetikailag azonos hangok akusztikai és artikulációs jellegükben eltérhetnek egymástól.

B

ballada – 1) versforma. A XIII. században, Olaszországból eredő, nyugat-európai verstípus; a trubadúrköltészetben alakult ki. Három keresztrimes, nyolc-tizenkét soros versszakból és egy négy-hat soros ajánlásból áll. A strófák végén gyakori a refrén, mely az ajánlásban is megismétlődik; 2). Költői műfaj, mely egyesíti magában a három alaplíműnem tulajdonságát, ezért mondják róla, hogy „tragédia, dalban elbeszélve”.

barbarizmus – szóknak, kifejezéseknek idegen nyelvet tükröző használata vagy idegenszerű szófűzés; nyelvi idegenszerűség

barokk – az olasz barocco szóból ered, mely nyakatekert okoskodást jelent; a csúfnévből idővel egyetemes művelődéstörténeti elnevezés lett. Főleg az 1600 és 1750 közötti kor kultúráját és uralkodó stílusát értik rajta.

becenevek – a személynevek kedveskedő, becéző változatai egyidősek a becézés alapjául szolgáló nevek keletkezésével. A becéző nevek a családban, rokoni, baráti körben jönnek létre: a hivatalos névnel személyesebb, bensőségebb hangulatú, érzelmi töltésű megszólítások. A becéző neveket alkotásmódjuk szerint négy fő típusba sorolhatjuk: a rövidítéssel, a képzéssel, az ikerítéssel, a csonkítással keletkezett nevek csoportja.

befejezés – a monologikus szövegek hármas tagolású szerkezetének utolsó tagja, amely gyakran összefoglalásból és kitekintésből áll.

befejezett ige, perfektív ige – olyan ige, amely azt fejezi ki, hogy valamely cselekvés, történés egy időpontban befejeződött vagy éppen

elkezdődött, vagy pedig valamely mozzanata éppen lezárult; a magyarban rendszerint igekötős igealak.

befogadó, recipiens – a kommunikációban az a fél, aki az információt (a nyelvi alkotást) felfogja, fogadja.

bekezdés – 1) egy-egy új, önálló gondolatot, összefüggő mondanivalót tartalmazó, bizonyos egységet alkotó írott vagy nyomtatott szövegrész; 2) egy nyomtatott vagy kézzel írott szöveg kezdősorának jobb oldali behúzása; 3) a szövegegész kompozíciós, stilisztikai egysége.

beneficiális – olyan kedvezményezett személy, aki érdekelt egy helyzet megvalósításában, és aki a helyzet eredményeként erkölcsi vagy anyagi előnyben (vagy akár) kárban részesül.

beszéd – 1) valamely közösség tudatában élő nyelvi jelrendszernek a közlésben, kifejezésben a beszélőszervek útján hangosan történő egyéni felhasználása, illetve a felhasználás eredménye 2). a strukturalista nyelvészetben a nyelvhasználat produktumainak összessége, az egyén beszédtevékenysége, a virtuális nyelv konkretizálódása; parole; 3) a nyelvoktatás egyik módszere, a tanulási folyamat kommunikációs módja, amikor a tanár a tanulók ismereteire és készségeire támaszkodva, világosan megfogalmazott kérdések segítségével vezeti őket új ismeretek elsajátítására, beszédkészségek és képességek kialakítására.

beszéd – 1) valamely közösség tudatában élő nyelvi jelrendszernek a közlésben, kifejezésben a beszélőszervek útján hangosan történő egyéni felhasználása, illetve a felhasználás eredménye; 2) a strukturalista nyelvészetben a nyelvhasználat produktumainak összessége, az egyén beszédtevékenysége, a virtuális nyelv konkretizálódása; parole.

beszédszervek – az emberi test különböző részei a torok-száj-orr területén, amelyek a hangok kiejtésében vesznek részt.

beszédszünet – a hosszabb-rövidebb levegővételre fordított idő, amely a mondanivaló értelmi tagolására is szolgál. Ezzel érzékeltetjük a tagmondatok, a gondolati egységek határát. A szünetekkel nemcsak a szöveg értelmi feldolgozását segítjük elő a hallgatóban, hanem előkészíthetjük vele a figyelem irányítását is a fontosabb, kiemelendő gondolati egységekre.

beszédtempó – az időegységre eső nyelvi jelek számát jelenti, függetlenül attól, hogy a közlésben volt-e szünet vagy más megakadásjelenség.

beszélő – az, aki éppen beszél valakivel vagy valakihez, mint nyelvtani első személy.

besztzeller – nagy példányszámban, busás kereskedelmi haszonnal eladható könyv. Esztétikai értéke igen változatos lehet a remekműtől a giccsig.

betű – a beszéd közben használt egyes hangok írott vagy nyomtatott jele. A betű az, amit leírunk, a hang pedig, amit kiejtünk. A betűk összessége az ábécé, mely azonban bármilyen gazdag is legyen, soha nem fejezi ki az összes hangkülönbséget.

betűszó – 1) több szóból álló névnek rendszerint nagy kezdőbetűiből szerkesztett és szóként ejtett rövidítése; 2) valamely több szóból álló névnek csonkított részeiből összetevődő, rendszerint csupa nagybetűvel írt szó; szóösszevonás, szórövidítés.

biblicizmus – a Biblia valamelyik könyvére való hivatkozás vagy abból való idézet a beszédben.

bibliográfia – a könyvészet tudománya. A gyakorlati életben valamely téma vagy témakör tanulmányozásához, kutatásához készített művek, forrásmunkák jegyzéke. Pl. egy író működésével kapcsolatos cikkek, kritikák, ismertetések, életrajzok, hivatkozások, elemzések, monográfiák s azok lelőhelyének felsorolása.

bilabiális – a két ajak közelítésével vagy összeérintésével képzett mássalhangzó (pl. p, b, m).

bilingvizmus → kétnyelvűség

birtokos melléknév – olyan melléknév, amely azt jelzi, hogy egy tárgy egy személyhez (lényhez) tartozik. A birtokos melléknév a kinek? kérdésre ad választ.

birtokos névmás – a birtokos személyét és számát, valamint a birtok számát kifejező névmás (pl. *enyém, enyéim, mienk, mieink*).

bizalmas szókincs – stilisztikai jellegét tekintve olyan szóra vagy kifejezési formára utal, amely a közvetlen hangú társalgási nyelvre jellemző, és amelyet a választékos vagy a hivatalos stílusban kerülni szoktak.

bővítés – új elemek hozzáadása egy szerkezethez anélkül, hogy annak alapvető felépítését megváltoztatnák.

bővítmény – a puszta alanyon és állítmányon kívül a mondatban levő egyéb mondatrészek valamelyike. A mondatban az alaptag szófaja szerint igei (igenévi) és névszói csoportot különböztetünk meg.

Braille-írás – Louis Braille 1829 alkotta meg a vakok ma is használt domború pontírását. A különböző betűket hat pont variációi adják.

burleszk – a 17. századi Franciaországban virágzó irodalmi paródia- és travesztia-irodalom összefoglaló elnevezése. A komoly, magasröptű irodalmi műfajok fellengzőssé vált stílusának kigúnyolása.

C, Cs

choreus – valamilyen kartánc ritmusához tartozó versláb vagy ütem. A későbbi időkben a choreus szó jelentése megváltozott: a trocheus versláb (– U) jelentette.

cím – egy vagy több szellemi műnek, ill. a szellemi mű alkotórészeinek rendszerint rövid, más alkotásoktól megkülönböztető felirata, megjelölése. Rendszerint a tartalomra is utal, érdeklődést kíván kelteni, s olykor a kelendőség céljait is szolgálja. Sajtótermékek esetében leginkább az alábbiak fordulnak elő: sorozatcím, cikluscím, főcím, alcím, kötetcím, fejezetcím.

címszó – szótárban egy-egy szócikk élén álló, kiemelten szedett szó v. név, amelyről a cikk szól.

címzett, befogadó – a kommunikációban az a fél, aki az információt (a nyelvi alkotást) felfogja, fogadja.

címzett, befogadó, vevő, olvasó – a kommunikációelméletben az a személy (vagy a személyek azon csoportja), aki az üzenetet veszi, megérti és értelmezi, illetve reagál is arra.

circumfixum – a szótövet elöl és hátul körülvevő egységes funkciójú toldalék (pl. a magyarban a felsőfok két jele: leg-fő-bb).

copyright – a szerzői jog olyan szabályok összessége, amelyek egy személy által írásba, grafikus formába, fényképbe, vagy bármilyen más, ötletek megosztására alkalmas formában kifejezett ötleteinek kezeléséről szólnak. A kifejezéssel gyakran találkozni különböző

alkotásoknál, például könyvek belső oldalán. Rövidítve, a jelével, © vagy (c) formában is szokták használni. A feliratot vagy a jelet általában az alkotás éve és a szerzői jog tulajdonosának neve követi.

cselekvő ige – olyan cselekvést fejez ki, amelyet az előadó közvetlenül egy tárgyra vagy személyre irányít. A cselekvő igék gyakran egyúttal tranzitív igék is.

csillagászati nevek, égitestnevek – űrbeli objektumok - bolygók, csillagképek, galaxisok stb. nevei.

D

daktilus – az időmértékes verselésben az az ereszkedő versláb, mely egy hosszú és két rövid szótagból áll. Ritmusképlete: (-UU).

dal – a legtágabb értelemben olyan műfaji gyűjtőfogalom, melynek körébe énekhez-dallamhoz kapcsolódó, illetve énekelhető versek tartoznak. Tartalmilag és formailag egyaránt a dala leghomogénebb műfajcsoport a lírai műnem körében.

dallamosság – stilisztikai értelemben jóhangzásról, a stílus zeneiségéről beszélünk akkor, amikor a szavak, szókapcsolatok, mondatok hangalakjában a magán- és a mássalhangzóknak, valamint a különböző hangszínű és jellegű hangoknak arányos eloszlása és változatossága érvényesül. A hangzó beszédet dallamossá teheti a változatos hanglejtés.

dallamosság, jóhangzás ← eufónia

dativus, részeshatározó – azt a személyt, ritkábban a dolgot nevezi meg, akinek vagy aminek a számára, javára vagy kárára válik, történik vagy van valami. Vannak olyan külföldi nyelvtanok, melyek a részeshatározót a tárgy különleges esetének tekintik.

dedukció – Logikai következtetési eljárás. Az általánosból, a törvényszerűségekből kiindulva halad az egyedi esetek irányába. Az a módszer, amely a jelenségeket úgy magyarázza, hogy valamely egyetemes törvény különös eseteként vagy következményeként mutatja be őket. Tágabb értelemben minden következtetés, mely tételek láncolatán át jut el egy végső, új ismerethez.

definíció – olyan szövegtípus, amely valamely fogalom tartalmát világosítja meg a legközelebbi nem fogalmának megjelölésével, és

ezen belül az egyedi megkülönböztető jegyekre való rámutatással; meghatározás.

deixis – a névmásoknak az a sajátos funkciója, amellyel az adott beszédhelyzetben rámutatásszerűen utalnak tárgyakra, személyekre, a beszédhelyzet egyéb vonatkozásaira (pl. Ez a virág fehér, az piros, mondatban az ez és az szó).

deklináció – 1) a névszói szófajok esetek szerinti változása, a főnevek esetében számok szerint, a melléknevek, névmások, számnevek, melléknévi igenevek esetében esetek, nemek és számok szerint; 2) egyetlen szó (vagy szócsoport) szóváltozati formáinak rendszere.

deklináció (névszóragozás) – ugyanazokkal a ragokkal ellátott főnevek, melléknevek vagy névmások csoportja (pl. a latinban az 1-5. deklináció).

deriváció, szóképzés – új szavak és szókapcsolatok képzése, illetve új jelentések kifejlődése. A szóképzés során egy már meglévő szóból bizonyos toldalék hozzáillesztésével új, más jelentésű, más hangulatú, szótározható egységet hozunk létre.

deskriptív nyelvészet, leíró nyelvészet – 1) olyan nyelvészeti tevékenység, amely nem törekszik a leírt nyelvtani szabályszerűségeknél tágabb összefüggésbe helyezésére, magyarázatára; célja egy nyelvi (rész)rendszer adekvát leírása; 2) az a nyelvvizsgálati mód, amely egy nyelvi rendszer szinkrón állapotát, működését mutatja be; számba veszi az adott nyelvállapot tényeit, megvilágítja összefüggéseiket, meghatározza az egyes elemek funkcióját.

diakritikus jel, mellékjel – arra szolgál, hogy egy magánhangzó vagy mássalhangzó alapjelét kiegészítve módosítsa vagy finomítsa annak jelentését. Az alapjelet a hozzá kapcsolódó egy vagy több mellékjellel együtt egyetlen (komplex) szimbólumnak tekintjük. A diakritikus jelek egy része a fonáció különböző aspektusaira utal (a zöngé léte, típusára, hiányára, a hehezetre), mások az ajkak, a nyelv vagy a nyelvcsap módosult pozíciójára, egyesek a szótagalkotó szerep meglétére vagy hiányára stb.

diakrónia – 1) történetiség, valamely jelenség történeti jellege; 2) a történeti jelleg érvényesítése a tudományos leírásban, valamely jelenség történeti leírása 3. a nyelv változási folyamata az időben több korszakbeli leíró rendszer egybevetésével.

dialektalizmus – nyelvjárási nyelvi alak, valamely nyelvjárásból, dialektusból eredő, arra jellemző nyelvi forma. A dialektalizmusokat a szépirodalomban stilisztikai céllal használják (a helyi színezet visszaadása, a szereplők jellemzése stb. céljából).

dialektológiai atlasz – egy adott területre vonatkozó térképek szisztematikus gyűjteménye, amely egy vagy több szomszédos nyelv dialektusainak elterjedését rögzíti.

dialektus (nyelvjárás, területi nyelvváltozat) – olyan nyelvváltozat, amelyet egy bizonyos területen élő közösség használ.

dialógus, eszmecsere, párbeszéd – a filozófiában Platón teremti meg esszészerű műfajként; az eltérő nézetek szembesítésével bontja ki az igazságot. Ilyen értelemben a dialektikus gondolkodásmód módszertanát alapozta meg. A drámában két szereplő beszéde egymással. Vitájukat replikának is nevezik. Versben is előfordul – az eklogaköltészet eleinte mindig párbeszédessé volt.

diftongus, kettőshangzó – 1) közvetlenül egymást követő két magánhangzónak egy szótagba olvadt kapcsolata (pl. *ao*, *üö*); 2) másfajta megközelítés szerint olyan magánhangzó, amelynek képzése közben változik a nyelvállás, illetőleg az ajkak helyzete.

diglosszia – olyan, viszonylag állandósult és stabilnak tekinthető nyelvi helyzet, amelyben egy közösség beszélői egyidejűleg használják egy adott nyelv két egymástól jelentősen eltérő, meghatározott társadalmi funkciókat betöltő nyelvváltozatát.

digresszió – a klasszikus retorika és poétika egyik gondolatalakzata, rövidebb (mondatnyi) vagy hosszabb kitérő, elkanyarodás az elbeszélés, a drámai vagy lírai cselekmény fő vonalától. Szigorúan véve minden érzelemnyilvánítás, felkiáltás, költői kérdés (digresszió). A digresszió többnyire az alkalmunk nyílik arra, hogy új oldaláról ismerjük meg az egyik vagy másik szereplőt, másfelől, önmagát jellemezheti vele a szereplő.

dikció – eredetileg a beszédet, az élőszóval való közlést jelölő fogalom. Valamilyen szempontból minősített sajátos beszéd, kifejezésmód; a mondatokba vagy más nyelvi struktúrákba szervezett, meghatározott funkciójú tartalomnak szigorúan megfelelő közlésforma. Alapvető követelménye a beszédegységek olyan kiejtése, hogy a gondolati, érzelmi tartalmak adekvát fizikai formában nyerjenek kifejezést.

diskurzus – 1) a mondatnál hosszabb, összefüggő, elsősorban beszélt nyelvi szakasz; 2) a kognitív nyelvészetben olyan beszéd folyamat, amelynek résztvevői egy közös figyelmi jelenet keretében nyelvi szimbólumok segítségével megosztóznak a világgal kapcsolatos tapasztalataikon, összehangolják cselekvéseiket, és mindeközben személyközi kapcsolatokat is fenntartanak egymással.

diszgráfia – 1) az íráskészséget érintő nyelvi károsodás; 2) a tanulási zavarok egy formája, amely az íráskészség gyengeségében, valamint helyesírási hibákban nyilvánul meg.

diszlexia – egy atipikus idegrendszeri fejlődés miatti tanulási zavar, mely elsősorban az olvasás elsajátításának nehézségében nyilvánul meg.

disszimiláció, elhasonulás – hangváltozási tendencia, amelynek során két, eredetileg egyforma vagy hasonló hang egymástól különbözővé válik.

disszonancia – a klasszikus poétika szerint a jóhangzás ellen elkövetett stílushiba, szokatlan, szabálytalan módon egymásmellé kerülő elemek feldolgozásával járó nehézség.

ditirambus – a görög dithürambosz szóból ered, mely a Dionüszosz isten tiszteletére énekelt kardalok refrénszerű felkiáltása volt. Költői műfaj; az óda és a bordal között áll, hangvételt ez határozza meg: az ódától emelkedettségét, a bordaltól szilajságát és jókedvű hangvételt származtathatjuk.

dráma – az alapvető műnemek egyike. Olyan irodalmi alkotás, mely a szereplők tetteit, jellemét párbeszédes formában jeleníti meg, s a színházi előadásban nyeri el végső formáját. A drámai műnem műfajai: tragédia, komédia s a kettő közti árnyalatok - tragikomédia, középaján dráma vagy színmű, s ide sorolható még a bábjáték vagy a gyerekeknek írt mesedráma is. A dráma lehet verses és prózai formájú

duális, kettős szám – bizonyos nyelvekben (pl. arab, héber, szlovén) az egyes és többes számon kívül külön alakrendszer két darab vagy páros dolog kifejezésére.

dublett – 1) két közös eredetű, de hangváltozás következtében hangalakjában eltérő szó, szóalak; szópár; 2) valamely funkcióra létrejött kettős alak, amelyek között funkciómegosztás szokott bekövetkezni.

E, É

egzotizmus – az európaítól eltérő kultúrák sajátosságainak, idegenszerű motívumainak halmozása, szervesen felhasználása az európai művészetben.

egyes szám – a névszónak vagy az igének az alakja, amely egyetlen személyt vagy dolgot jelöl.

egyeztetés, kongruencia – olyan nyelvtani kapcsolat, amelynél egy szó alakja miatt egy másik szó az ennek megfelelő alakot veszi fel (pl. az igei állítmány számban és személyben megegyezik az alannal).

egyszerű mondat – a megnyilatkozásnak egy elemi jelenetet (cselekvést, történést, állapotot) megjelenítő, azt fogalmilag és nyelviileg leképező feldolgozási egysége, amely egyfelől feldolgozható méretű csomagba rendezi az információkat, másfelől lehorgonyozza őket a diskurzusvilágban.

ekvivalens, egyenértékű – olyan nyelvi egység, amely funkciójában egyenértékű egy másik nyelvi egységgel. A főnévvel egyenértékű szavak vagy szókapcsolatok például a névmások vagy a jelzős szerkezetek. Ha ezeket egymással behelyettesítjük, minden esetben jól szerkesztett mondatot kapunk.

elbeszélés – bizonytalan körvonalú epikai műfajtypus. Terjedelmét tekintve felfelé a regénnyel (kisregénnyel) érintkezik (olykor össze is olvad), lefelé a novellával. Gyakran nevezik hosszú novellának is. Általában egyetlen cselekménysorozatra épül, a novellánál bőségesebben kifejtve, többszöri helyzetváltozással, fordulattal.

elbeszélés – epikai műfaj, a novella szinonimájaként is használatos, de a gyakorlatban hosszú novellát értünk rajta, mely a novellánál terjedelmesebb, a kisregénynél rövidebb.

elbeszélés – legelterjedtebb értelmében a novella szinonimája. Bizonytalan körvonalú epikai műfajtypus. Terjedelmét tekintve felfelé a regénnyel érintkezik, lefelé a novellával. Gyakran nevezik hosszú novellának is. Általában egyetlen cselekménysorozatra épül, a novellánál bőségesebben kifejtve, többszöri helyzetváltozással, fordulattal.

elbeszélő költemény, költői elbeszélés költői beszély, poéma – tágabb értelemben minden versben írt epikus mű. A verses formájú epikai

művek gyűjtőfogalma, melyeknek – legalábbis a magyar terminológiában – nincsen önálló műfaji megnevezése. A közkeletű poétikai rendszerezések önálló műfajként tárgyalják, ez a felfogás azonban nem látszik indokoltnak, tekintettel arra, hogy a fogalom alá rendelt művek a legeltérőbb sajátosságokat mutatják, s nagyrésztük az idegen terminológiai rendszerek pontosabb műfajfogalmainak keretei közé illik (verses novella, verses elbeszélés, verses regény stb.).

elégia – a legelterjedtebb lírai műfajok egyike. A görögök eleinte így neveztek minden költeményt. Fő sajátossága, hogy a dallal és ódával ellentétben, nem a jelenben támadó érzelmeket fejezi ki, hanem az emlékezet szűrőjén keresztül szemléli a dolgokat.

elemzés – a nyelvoktatásban, a nyelvórákon végzett munka olyan típusa, amely a nyelvi egységek (szóalakok, szavak mint beszédrészek, mondatok – egyszerű és összetett, összetett szintaktikai szerkezetek) elemzését jelenti a képzés célja és célkitűzései által meghatározott paraméterek szerint.

ellipszis, kihagyás – olyan mondat- vagy gondolatalakzat, amelyben a kihagyott szóelemek, szavak, rövid frázisok pótolhatók a szövegkontextus vagy a beszédhelyzet alapján.

élokúció, ékesszólás – a klasszikus retorikának a kifejezésmóddal foglalkozó része. Itt tárgyalják a retorikák a helyes szóhasználatot és a helyes mondatszerkesztést. Ezután következik a stílusnemek és a stíluserej taná, ez utóbbihoz csatolják a szóképek, az alakzatok és a prózaritmus tárgyalását.

élő nyelv – olyan nyelv, melyet egy egész nemzet vagy nép beszél, melyet a gyermekek az édesanyjuktól tanulnak el.

előhangzó, protézis – szó eleji hangbetoldás, amely jövevény-szavainkban gyakori jelenség (pl. a mássalhangzó-kapcsolattal kezdődő latin schola szó esetében a mássalhangzó-torlódás feloldása egy kiejtést segítő magánhangzóval valósul meg a magyar iskola szóban).

előjáró – bizonyos nyelvekben a mondatbeli viszony megjelölésére a névszó elé tett önálló szócska, amely számos nyelvben valamely nyelvtani esetet vonz.

előrehaladás, progresszió – a szövegkontinuitás megnyilvánulása, a szövegbeli események folyamatos tér- és időbeli előrehaladás, ilyen értelemben a stagnálás ellentéte.

előreható hasonulás – ha a sorban előbbi elem hat a később következőre.

előreható hasonulás, progresszív hasonulás – az előtte lévő hang hatására bekövetkező változás, hasonulás.

előszó, előljáró beszéd – szépirodalmi vagy tudományos művet megelőző rövid bevezető rész, melyben az író vagy a kiadó által megbízott személy (pl. fordító) a mű megértéséhez, használatához nyújt útbaigazítást, és utal a mű megírásának céljára, keletkezésének, kiadásának körülményeire. Műfaját tekintve több ponton az esszével érintkezik, ill. az esszé előzményének tekinthető.

elrendezés – a szavak megfelelő sorrendbe való állítása, amely által a kívánt tartalom leginkább kifejezhető.

elvont fogalom – nem érzékelhető, elvont dolgot, minőséget, tulajdonságot, állapotot, cselekvést kifejező szó.

emfatikus hangsúly, érzelmi hangsúly – az a hangsúly, amely érzellemmel telített beszédben jelentkezik, és néha a szokásostól eltérő szótagra esik.

enteriőr – az irodalmi művekben, illetve más művészeti alkotásoknál (festményeknél) a belső terek és a szereplőket közvetlenül körülvevő tárgyak leírása és ábrázolása.

entrópia – az információelméletben az elemek megjelenésének valószínűségi eloszlása, amely akkor a legnagyobb, ha a közlő által kibocsátható elemek egyenlő valószínűséggel jelenhetnek meg (pl. a magyarban a szókezdő gy után bármely magánhangzó megjelenhet, tehát az entrópia nagy, a szókezdő ty után azonban csak ú, ű fordulhat elő, tehát az entrópia igen kicsi).

epentézis – etimológiailag (a szavak eredetét tekintve) nem indokolt hang betoldása szó belseji helyzetben (pl. korán(t)sem). A klasszikus retorika barbarizmusnak, ejtési hibának tekintette, ha csak a kiejtés megkönnyítését szolgálta, de nyelvi erénynek (metaplazmus), ha volt esztétikai funkciója.

epifora – bővítésen (adjekció) alapuló gondolatalakzat a klasszikus retorika szerint; a nyelvi kifejezés szintjén zajló ismétlés, amikor egy szó vagy szócsoport ismételten fordul elő két vagy több egymást követő nyelvi, ill. metrikai egység végén.

epigon – nagy alkotó egyéniség vagy jelentős irányzat eredetiséggel nem rendelkező utánczója, aki gyakran csak a külsődleges jellegzetességeket másolja. Valójában licitáló művész. Nemcsak azt akarja bizonyítani, önmagának és a világnak, hogy ő is tudja, amit mestere tud, hanem azt is, hogy ő még jobban tudja.

epigráf – olyan felirat, kifejezés, idézet vagy vers, amely egy dokumentum, monográfia vagy annak egy része elején található.

epilógus, utószó, utóirat – befejezés, végső megnyilatkozás, záradék. Drámák, regények, tudományos művek végén is előfordul, melyben a szerző a végkifejlet utáni állapotot ismerteti, vagy összefoglalja gondolatait, kiegészítő magyarázatot fűz munkájához.

episztoláris stílus – a levélírás műfajára épülő irodalmi stílus, amelyben a történet vagy a szöveg egyes részei levél formájában vannak megírva. Ez a stílus lehetővé teszi a szerző számára, hogy a szereplők közötti kommunikációt levélváltásokon keresztül jelenítse meg, így a történetet vagy a szöveget egyedi és személyes hangvétel jellemzi.

epitáfium, sírvers – versben megfogalmazott sírfelirat. Miként a sírfelirat általában, a szó szűkebb értelmében véve a halott testét őrző tárgyon, építményen, a síremléken valóban olvasható felirat; tágabb értelemben azonban az ilyen feliratok műfaji konvencióhoz igazodó bármiféle más formában nyilvánossá vált verset is így neveznek.

epitethon – jelző. Két fő típusát különbözteti meg a stilisztika. Az epitheton ornans görög-latin eredetű kifejezés, jelentése: „díszítő jelző”, állandósult jelző, állandó jelző, eposzi jelző: sorozatosan visszatérő, a főbb szereplők, természeti jelenségek, visszatérő kifejezések említésekor használt stíluseszköz. Az epitheton pregnans megkülönböztető jelző, mely több hasonló közül emel ki egyvalamit vagy egyvalakit.

epizód – közbeszúrás, közbeszótt cselekmény. Olyan részlet, mely nem tartozik szorosan a regény, eposz vagy dráma cselekményének fő vonalához, de segíti annak megértését s a

szereplők jellemének megismerését. A mindennapi életben eseménysor, mely érdekes, de nem sorsdöntő jelentőségű.

eposz – hősköltemény, mely az egész törzsre, népre, népcsoportra, az újkorban a nemzetre vagy az egész emberiségre kiható eseménysort beszél el nagy terjedelmű, mesés, legendás formában, csodás elemekkel átszőve.

ergatív nyelv – olyan nyelv (pl. számos kaukázusi nyelv), amelyben van a cselekvőt jelölő nyelvtani eset. Ezekben a nyelvekben a tárgyatlan ige alanyát és a tárgyias ige tárgyat tekintik egy kategóriába tartozónak, nevezetesen patiensnek, tehát annak a személynek vagy dolognak, akivel/amivel történik valami.

eset – névszónak, névmásnak olyan ragozásbeli kategóriája, illetve alakja, amelyben a névszó, a névmás önmagában vagy valamely viszonyzóval együtt meghatározott mondatrész. A legjellegzetesebb névszói paradigma mindenesetre a főnévé. A főnévhez mind a négy ragfajta járulhat. Ezek együttese adja a főnév esetrendszerét. A magyar esetrendszer rendkívül gazdag. Amíg a német nyelvben négy, a latinban öt, az oroszban hat esetet különböztetünk meg, addig a magyarban legalább 18 vagy 19 eset van.

eszperantó – tudatos és szándékos nyelvtervezési, nyelvalkotási folyamat eredményeként létrejött mesterséges nyelv. A Lazaro Ludoviko Zamenhof dolgozta ki, forrásnyelvei elsősorban az újlatin, a germán és a szláv nyelvek.

etimológia – 1) a nyelvtudománynak az az ága, mely a szavak eredetével, származásával foglalkozik; szófejtés; 2) egy bizonyos szó eredetének magyarázata.

etnolingvisztika – szélesebb értelemben eredetileg az amerikai kulturális antropológia része volt. Elsősorban az írás nélküli népek, azon belül is főként az amerikai indiánok nyelvének kutatásával foglalkozott. Csak a legutolsó évtizedben szélesedett igényeiben olyan diszciplínává, amely a nyelv és a társadalom, a nyelv és a kultúra, a nyelvek és a népek (sőt részben a nyelv és a gondolkodás) közös kérdéseivel foglalkozik.

eufemizmus, szépítés – sértő, illetlen vagy annak érzett - főként a halállal, anyagcserével, betegséggel, öregséggel, szexualitással, tabu alá vont lényekkel (Istennel, uralkodóval, totemállattal)

kapcsolatos - szó, kifejezés helyettesítése enyhébb változattal, körülírással.

eufónia – jóhangzás, széphangzás. Az ókori retorika az eufóniát az irodalmi mű egyik nélkülözhetetlen alapsajátságának tekintette és igyekezett a jóhangzás feltételeit is megszabni.

evangélium – ókeresztény irodalmi műfaj. Jézus életével, életének eseményeivel, tanításával foglalkozó elbeszélés. A „jó hír”, amiről az evangélium beszél, a Messiás eljövedele.

expoziáció – egy mű bevezetése, előkészítő része. Az eposz, és a dráma első szerkezeti egysége, mely a konfliktus résztvevőit, okait és körülményeit bemutatja.

F

fabula – tanulságos, mulattató történet, mese, példázat. Gyakran állatmese, mint pl. a görög Ezópusz, a római Phaedrus vagy a francia La Fontaine műveiben. Nálunk Heltai Gáspár, majd Fáy András említendő ezen a téren.

faktitívusz (a fillmore-i esetgrammatikában) – az ige által megnevezett cselekvésből vagy állapotból eredő, illetve az ige jelentésének részeként értett tárgy vagy élőlény esete.

fantasztikum – szűkebb értelemben azok az irodalmi művek tartoznak ide, amelyek teljes terjedelmükben fantasztikus ötletre épülnek, nem csupán néhány fantasztikus epizódot iktatnak közbe az egészében véve reális világban játszódó műbe.

fejezet – prózai írásműben nagyobb egység, szakasz, amelyet rendszerint számmal vagy címmel látnak el, illetve egyéb módon különítenek el.

feladó, küldő, adó – valamiféle üzenetet küld egy másik személynek, megszólítja, valamit kér tőle vagy közöl vele.

felhang – a beszédhang összetevője, mely az alaphangnál magasabb frekvenciájú, s annak egész számú többszöröse. A felhangok száma az alaphang frekvenciaértékétől függ. Minél magasabb az alaphang, annál kevesebb felhang található ugyanabban a frekvenciatartományban. Az alaphanghoz társuló felhang egyedi

színezetet ad a hangnak, amely révén az megkülönböztethető a többi hangtól.

felkiáltó mondat – olyan mondat, amely erősebb érzelmet, indulatot fejez ki, és amelyet erősebb hangon, élénkebb hanglejtéssel ejtünk (pl. *Jaj de szép!*).

felszólító mód – olyan igemód, amellyel felszólítást, parancsot, tiltást fejezünk ki.

felszólító mondat – a beszélő akaratának felhívó funkciójú kifejezőeszköze, s célja az, hogy a hallgató – közvetett felszólítás esetén egy harmadik személy – ennek megfelelően járjon el.

feltételes (ige)mód – egyes nyelvek alaktani rendszerében a feltételes mód olyan igemód, amely használata csaknem mindig modális jellegű. Főként a cselekvés, a történés vagy az állapot lehetséges voltát fejezi ki a jelenben vagy a jövőben, illetve azt, hogy nem valósultak meg a múltban. Arra használjuk, hogy arról spekuláljunk, mi történhet, mi történhetett, és mit szeretnénk, hogy történjen a jövőben.

fenomén, jelenség – 1) kivételes, szokatlan, ritka jelenség; 2) rendkívüli képességekkel, tulajdonságokkal rendelkező személy; kiemelkedő, kivételes személy; 3) Immanuel Kant filozófiájában a noumenával szemben álló, érzékileg adott, a tapasztalat által fel nem fogható, az emberi megismerés számára hozzáférhetetlen jelenség; 4) a tapasztalatban adott, az érzékek által érzékelt jelenség.

fenomenológia – szubjektív idealista filozófiai irányzat. Központi tétele, hogy nincs objektum szubjektum nélkül. A fenomenológusok a vallási megnyilvánulások különböző formáira úgy tekintenek, hogy az a vallás gyakorlatában résztvevők számára értéként jelentkezik. A kutató a jelenség leírására szorítkozik. A fenomenológia célja, hogy a vallást saját terminológiájával olyan realitásként mutassa be, amely nem redukálható szociológiai vagy pszichológiai funkciókra.

filológia – 1) tágabb értelemben valamely nép, nemzet, földrajzi vagy kulturális közösség nyelvével, irodalmával és művelődésével kapcsolatos ismeretek összessége; az ezzel foglalkozó tudomány. 2) Az oktatásban ezzel a tudománnyal foglalkozó tantárgy.

finálé – általában a zenés színjátékok, operák, operettek, daljátékok egyes felvonásainak, illetve az előadás egészének hatásos zárójelenete, felvonás vége. Mozgalmas, látványos, főleg

operettekben, daljátékokban az egész szereplőgárdát, énekkart, balettkart felléptető jelenet.

flexió – 1) grammatikai tartalmak kifejezése pusztán többesjeli hangváltozás révén; 2) szintetikus, egyszerre több grammatikai tartalmat kifejező toldalék.

fogalom – a tárgyak, jelenségek lényeges jegyeiből a tudatban kialakított gondolati tartalom. Valamely tapasztalaton alapuló ismeret vagy valamiről kialakított nézet, felfogás, vélemény, elképzelés. Olyan személy vagy dolog, főleg árucikk, aki, vagy amely kiváló tulajdonságairól közismert, híres, elismert.

foghang – a felső metszőfogak hátsó oldalán, közvetlenül a fogak mögött, fölött vagy a két fogsor között képzett mássalhangzó (pl. *d, t, n, z, sz, angol th*).

fokozás – a melléknévnek, ritkábban más szófajú szónak a közép- vagy felsőfok jelével vagy más nyelvi eszközzel való ellátása annak kifejezésére, hogy a fogalom tartalmának nagyobb vagy kisebb mértékét, fokát jelöljük.

folklorizmus – az a folyamat, amelynek során az ún. „hivatásos” irodalom alkotásaihoz folklór jellegű alkotásokat vesznek át és használnak fel.

folyamatos ige – olyan (ige vagy melléknévi igenév kifejezte) cselekvés vagy történés, amely a jelenben vagy a múltban hosszabb ideig tart, többször ismétlődik.

folyóirat – az időszaki lapok egy fajtája, mely többnyire havonta, esetleg kéthavonta vagy negyedévente jelenik meg; tehát a periodicitás jellemzi, így a tartalmát erre vonatkoztatják. Hírek, esszék, novellák és publikációk egyaránt találhatóak benne. Általában bizonyos témakört fed le, egy bizonyos olvasócsoporthoz céloz meg.

fonéma – valamely nyelv hangjainak rendszerében olyan hang, amelynek jelentést megkülönböztető szerepe van (pl. a magyarban az *ö* és az *ó* hangoknak jelentésmegkülönböztető szerepe van).

fonetika, hangtan – a beszédhangok alaki, fiziológiai-akusztikai tulajdonságaival foglalkozó tudományág.

fonika – a grammatika azon része, amely valamennyi hangtani jelenséget (fonetika, fonológiai prozódia) magában foglalja.

fonográfia – az egyes beszédhangokat megjelenítő írásrendszer.

fonológia – a nyelv hangzási sajátosságaival foglalkozó diszciplína, amelynek célja annak leírása, hogy a hangzás milyen sémákban reprezentálódik az elmében. Arra a kérdésre keresi a választ, hogy a beszélők hogyan konceptualizálják, hogyan építik be nyelvi tudásukba és viselkedésükbe az artikulációs és percepciók beszédtapasztalataikat.

fordítás – az egyik nyelv kifejezéseinek, mondatainak, szövegeinek átalakítása egy másik nyelv kifejezéseire, mondataira, szövegeire.

formalizálás – az elemzésnek a szimbólumok formájára irányuló fajtája, amely a forma alapján kíván a szimbólumsor (s általában a természetes nyelven írott szöveg) mélyére hatolni. Tágabb értelemben a „formális” arra utal, hogy az elemzéssorán eltekintünk a szöveg elemeinek tartalmától, jelentésétől, funkciójától.

formalizmus – a nyelvtudománynak az a megközelítése, amely a rendszerszerűségek magyarázatában a nyelv funkciójának (kommunikatív használatának, illetve a használat fiziológiai, pragmatikai és társadalmi körülményeinek) nem tulajdonít meghatározó jelentőséget, az általánosításokat a jelrendszer formális tulajdonságaira vezeti vissza.

formula – állandósult beszédfordulat, szókapcsolat, kifejezés(mód), szöveg(ezés). Kialakulásakor egyéni lelemény, később a közösség – találónak tekintve – átveszi, s meghatározott esetekben változtatás nélkül használja. A népköltészet-elméletek szerint a formula a folklóralkotások legkisebb formai egysége.

fő mondatrészek – a mondatnak két, szerkezetileg főrésze van, az alany és állítmány. Azonban egyes nyelvészek szerint az állítmány az egyedüli fő mondatrész, mivel csak ez lehet önálló és képes teljes mondatot alkotni, például olyan igékkel, amelyek egyes természeti jelenségeket fejeznek ki.

földrajzi név – olyan tulajdonnév, amely valamely földrajzi egységet (országot, országrészt, várost, falut, utcát, folyót, hegyet stb.) jelöl.

főnév – olyan szófaj, illetve szó, amely élőlényt, élettelen tárgyat vagy elvont dolgot (pl. cselekvést, történést, állapotot, milyenséget, mennyiséget) jelöl, azaz olyan valamit, amit önállóan, tulajdonságok, tartalmi jegyek hordozójának gondolunk.

főnevesülés – az a folyamat, hogy szófajváltás eredményeképpen, alkalmi vagy állandó használatban egy szó főnévvé válik.

főnévi igenév ← infinitívus

főnévi igenév, infinitívus, infinitívusz – az igének főnévi természetű, -ni képzős származéka, amely a mondatban állítmány, alany, tárgy, határozó vagy birtokos jelző lehet (pl. menni, nézni, tanulni).

frazeológia – 1) egy adott nyelv állandósult szókapcsolatait tanulmányozó nyelvészeti tudományág; 2) egy nyelv állandósult szókapcsolatainak összessége, ezek gyűjteménye; 3) valamely tudományra vagy szakmára jellemző szóhasználat, kifejezőmód; 4) valamely nyelv kifejezőképességének többé-kevésbé teljességre törekvő gyűjteménye.

frázis – 1) olyan állandósult vagy alkalmilag megszerkesztett szókapcsolat, amelynek jóval kevesebb a hírértéke, sokkal szegényebb a jelentéstartalma, mint amennyit a szókapcsolat terjedelme és alkotó szavainak külön-külön vett jelentése alapján várnánk. Éppen ezért az önmagában vett, tehát a tágabb szövegtérbe való beleépítéstől függetlenül tekintett frázisnak negatív a stílusértéke; 2) közhely, üres szólam; 3) a frázisstruktúra-nyelvtanokban a mondattani egység, összetevő, amely már minden kötelező elemet tartalmaz, nem szorul kiegészítésre.

frázishangsúly – a szöveg önálló gondolati egysége, az értelmi szövegtagolás eszköze.

funkció – a nyelvnek az emberi társadalomban vagy egy egységnek a nyelvi rendszerben betöltött szerepe (célja, használata), amelyet a más egységekkel való összefüggés határoz meg; egy nyelvi egység, nyelvi forma (nyelvi jel) feladata; a nyelvi egységnek az a szerepe, amelyet a beszédben való használat során valósít meg.

funkcionális nyelvészet – a nyelvet alapvetően nem elvont szabályrendszernek tekinti, hanem olyan jelenségnek, mely az emberi kommunikációban megvalósuló, jelentéseket hozzáférhetővé tevő aktuális nyelvi struktúrák konvencionális hálózata.

funkcionális stilisztika - a funkcionális szemléletű nyelvtudományi irányzatokból nőtt ki a XX. század elején, illetve a század első felében a nyelvi stilisztikai és a nyelven kívüli, úgynevezett extralingvális eszközöknek mint variánsoknak a kialakult szerepét, továbbá a mondanivaló kifejezésében és az alkotás egészében betöltött

kommunikatív funkcióit, valamint azt vizsgálja, hogy a jelzett stílusjelenségek milyen beszédmódban otthonosak.

funkcionális stílus – az irodalmi nyelv egy olyan típusa, amelyet a társadalmi kommunikáció különböző területein a közösen értelmezett kommunikációs típusok és nyelvi funkciók szerint különböztetünk meg. A funkcionális stílusok a nemzeti nyelv változatai, amelyeket a társadalom különböző tevékenységi szféráiban betöltött funkciójuk különböztet meg.

funkcionalizmus – legtágabb értelemben olyan elmélet és módszer, amely szerint a társadalom és a kultúra részei összefüggésének rendszerében létezik, és ezért az összefüggések rendszerében ragadható meg. A funkcionalizmus fogalmát Bronislaw Malinowski vezette be a néprajzba, annak tudatában, hogy hasonló szemlélettel már korábban is kutattak. Funkción a jelenségek egymásra hatását, funkcionális antropológián pedig a kultúra olyan megismerését értette, amelyben feltárul, hogy a rendszeren (a kultúrán) belül a jelenségek hogyan kapcsolódnak össze egymással, és a rendszer mint egész milyen viszonyban van külső környezetével.

G, Gy

gégehang (laringális) – közvetlenül a gégefőben képzett mássalhangzók. A magyar nyelvben egyetlen gégehang van, a h; ejtésekor az akadályt a két hangszalag képezi.

gemináta, kettőzött mássalhangzó – jelentés megkülönböztető szereppel bíró hosszú mássalhangzó két magánhangzó között, amelyet a magyar és több más nyelv helyesírása két betűvel jelöl.

gender – a férfiak és nők nyelvhasználatának összessége, figyelembe véve egy adott történelmi és társadalmi állapotot. A szociológiában a társadalomban a férfiak és nők közötti szerepek rendszerének fogalma, a férfiak és nők viselkedéséhez megállapított és hozzárendelt szociokulturális tulajdonságok összessége.

gendernyelvészet – az alkalmazott nyelvtudomány azon ága, amely a férfiak és a nők nyelvhasználatának a biológiai nem (szexus) és a társadalmi nem (társadalmi nemek tudománya) által létrejött különbözőségét teszi meg kutatása tárgyául.

generatív nyelvészet – a nyelvtani elméleteknek az a fajtája, amely a formális nyelvek matematikai elméletét használja a természetes nyelv modellálására; Noam Chomsky amerikai nyelvész nevéhez fűződő grammatika, amely szerint a beszédtevékenység során a beszélő a véges számú nyelvi szabállyal végtelen számú nyelvtanilag helyes mondatot hoz létre.

genitivus, birtokos eset – a magyarban a *-nak*, *-nek* viszonyragos eset neve, amelynek mondatbeli szerepe a birtokos jelző.

germanizmus – 1) a német nyelvre jellemző kifejezésbeli sajátosság; 2) más nyelvben található és ott idegenszerűnek érzett, a német nyelv sajátos szerkesztésmódjára emlékeztető szóhasználat, szókapcsolat vagy nyelvtani szerkezet.

gerundium – a latin nyelvben az igének főnévi értelemben használt és az alanyeset kivételével főnévként ragozható formája.

gesztikuláció – a beszédet kísérő olyan kifejezőeszköz, amely a fej, a váll, a kar és a kéz mozgatása révén jön létre. A gesztikuláció fontos kiegészítése a verbális kommunikációnak, az érzelmeink kinyilvánításának, a mondandó nyomatékosításának az eszköze. A túlzásba vitt gesztikuláció zavaró.

gesztus, taglejtés, testmozdulat – olyan kifejező testmozgások sorozata, amely a közösség tagjai számára hírértékkel bír az egyén lelkiállapotáról, ki nem mondott szándékáról, véleményéről. Rendszerint önkéntelen megnyilvánulás, de közlést tartalmaz, melyet a társadalom többi tagja minden nehézség nélkül megért. Sorozatos előfordulása gesztikuláció, személyhez kötve gesztúra. Értelmezésével és osztályozásával újabban a kommunikációelmélet foglalkozik.

gesztusnyelv – a hangzó beszédet kísérő, taglejtésekkel, testmozdulatokkal kifejezett közlés, valamint ezek rendszere (pl. tagadás, igenlés fejbólintással; hívó kézmozdulat; kifordított tenyér a tehetetlenség jeleként; a karmozdulat, amellyel valakit magunk elé engedünk stb.).

glagolita – a legősibb szláv betűírás, a cirill elődje, de attól lényegében csak a betűírás tekintetében tér el.

glossza – 1) az ó- és középkorban régi szerzők és szövegek (főleg a Biblia) ritka, elfeledett vagy általában nehezen érthető szavainak, kifejezéseinek fordítása, magyarázata. E magyarázatok gyakran

széljegyzetek, illetve a sorok közé írt jegyzetek voltak, nemritkán azonban ábécérendben vagy tárgy- és fogalmi körök szerint összeállított szótárszerű gyűjteményekbe, glosszáriumokba foglalták őket. 2) rövidebb, tömör, gyakran bíráló cikk, újságcikk.

glosszárium – 1) egy meghatározott szakterület által használt kifejezések alfabetikus listája; 2) Valamely irodalmi mű egyes szavainak, kifejezéseinek ábécérendben összeállított, rendszerint magyarázatos jegyzéke; 3) Kisebb terjedelmű, többnyire tárgycsoportok szerint összeállított írott vagy nyomtatott szójegyzék.

glosszematika – középpontjában a jelelmélet áll. Megkülönböztetik a nyelv tartalmi és kifejezésbeli szintjét s mindkettőn belül a szubsztanciát és a formát. A jel a tartalom formájának és a kifejezés formájának kölcsönös (kétirányú) összefüggése.

gnóma – eredeti értelmében ókori görög műfaj: irodalmi forrásból merített és átélt helyzetekre idézetként alkalmazott, tömör fogalmazású életbölcseesség, szállóige.

graféma – 1) az írásrendszer legkisebb jelentésmegkülönböztetésre alkalmas egysége; betűjel, egy adott hangnak megfelelő betű valamely nyelvben. Az egyéb grafémák közé tartoznak a különféle központoszási jelek is. 2) adott szerepű írásjegy. A grafémáknak kötött vagy szabadon választott változásai (variánsai, allográfjai) lehetnek.

grammatika, nyelvtan – azoknak a törvényszerűségeknek összessége, illetve rendszere, amelyek szerint a nyelv szavai és szó szerkezetei fölépülnek, és amelyek szerint annak a nyelvnek szavait, állandósult szókapcsolatait összefűzik.

groteszk – Furcsa, torz, nevetséges. Olyan esztétikai minőség, amelyben össze nem illő elemek találkoznak, ezért egyszerre neveltető és borzongató hatást kelt. A komikum fogalomkörébe tartozik. Sajátossága, hogy kettős minőségét mindvégig megőrzi, s a nevetséges és borzalmas egységes jelenléte a drámai, epikai vagy lírai végkifejlet után sem szűnik meg.

gyermeknyelv, gyereknyelv – a kisgyermekeknek a felnőttektől szókincsében, kiejtésében, gyakran szerkesztésmódjában is eltérő beszéde, nyelve.

gyűjtőnév – számos egyedből, egyénből álló csoport, illetve valamely gyűjtőfogalom megjelölésére használt főnév (pl. *csapat, nép*).

H

halmozott mondatrészek – az a szócsoporthoz, amely azonos funkciójú mondatrészekből áll, és ezek között mellérendelő viszony van. Ennek ugyanazok a típusai, mint a mellérendelő összetett mondat tagmondatai közötti mellérendelésnek. Halmozott lehet az alany, a tárgy, a határozó és a jelző.

hang (beszédhang) a beszédnek, a nyelvnek az a legkisebb egysége, amely a beszélőszervek sajátos elhelyezkedése és jellemző mozgása által keletkezik.

hang, beszédhang – a beszédnek, a nyelvnek az a legkisebb egysége, amely a beszélőszervek sajátos elhelyezkedése és jellemző mozgása által keletkezik.

hangmagasság – a hang fizikai jellemzője, amely a hangszalagok rezgésének időegységre eső frekvenciáját veszi figyelembe; a hangmagasság mértékegysége a hertz (Hz); a hang minőségének szubjektív értékelése, amely elsősorban a hangrezgések frekvenciájától függ. Minél magasabb a rezgési frekvencia, annál magasabb a hang.

hangsúly, nyomaték – akusztikai fonetikai megközelítésben a beszédhangnak az a szupraszegmentális tulajdonsága, hogy nagyobb intenzitással és / vagy nagyobb alaphangmagassággal ejtjük a környezetéhez képest.

hangsúlytan, akcentológia – a hangsúlytípusokat, a hangsúlyhordozókat, a hangsúly helyét és funkcióit vizsgálja.

hangutánzás – tulajdonképpen hangutánzással történő szóalkotás. Sok ilyen szavunk van: *cseng, csengő, csicsereg, dobog, dobban, kopog, koppan, kakukk*.

hapax legomenon – olyan kifejezés, melyre csak egyetlen példa akad valamely nyelv irodalmában. Az egyszeri előfordulás miatt a hapax legomenon általában homályos jelentésű szó vagy nyelvtani alak.

haplológia, egyszerejtés – ugyanazon szóban két azonos vagy hasonló, egymást követő szótag (hangcsoport) egyikének kiesése, mivel csupán az egyiket ejtik ki.

hármashangzó – három magánhangzó egy szótagot alkotó együttese.

hármaspont – hiányjel, betűk, szavak, mondatok hiányára utal.

Hármaspont jelzi a szándékos ellipszist is, amikor a beszélő felindulását juttatja érvényre a mondat lezáratlanságával.

harmónia – összhang; valamely több alkatelemből álló struktúra részeinek szerves egysége, zavartalan együttműködése.

hasonlat – két különböző fogalmat, dolgot, személyt hasonlít össze valamilyen közös jellemző alapján. Célja, hogy az egyiket a másikkal szemléltessük, elképzeltessük. A hasonlat mindig két tagból áll: a hasonlítottból és a hasonlóból. A versekben használat hasonlatokat költői hasonlatoknak nevezzük. A hasonlat legtöbbször összetett mondat, kötőszavai: mint, mintha, akár.

határozatlan névmás – pontosan meg nem határozott vagy ismeretlen személyt, dolgot, tulajdonságot, mennyiséget jelölő névmás (pl. *valaki, valami, némely*).

határozó – a cselekvés, történés, állapot, létezés helyét, idejét vagy egyéb körülményeit (okát, módját, célját, eredményét stb.) kifejező mondatrész, bővítmény.

határozói igenév, határozó igenév – az igének határozószói természetű, *-va, -ve* vagy *-ván, -vén* képzős származéka, amely a mondatban főleg állapot-, mód-, idő- vagy okhatározó.

határozószó, adverbium – alig vagy egyáltalán nem toldalékolható, a mondatban mindig és kizárólagosan határozói szerepet játszó, objektív körülményfogalmat, többnyire a cselekvés helyét, idejét, módját, esetenként a cselekvő állapotát, illetve valamely minőség fokát jelölő szótári szó. A határozószó szabadon és rendszerszerűen nem toldalékolható szófaj, viszonyragozása nincs. Jelentésánál két fajtája különböztethető meg a határozószóknak a valóságos és a névmási határozószó.

hátraható hasonulás – ha a sorban későbbi hat vissza az előbb állóra.

hátsó szájpaddláhangozók – olyan mássalhangzók, amelyek képzésekor a nyelv hátsó része a kemény szájpaddlás középső részével érintkezik. A magyarban a *g, k* hangok.

hebraizmus – héber nyelvi jellegzetesség, sajátos kifejezőmód. Ezek általában biblicizmusok is.

helyesírás – azoknak az elveknek és szabályoknak összessége, amelyek szerint valamely nyelv szavait, szókapcsolatait írni, írásjeleit használni kell.

helyi nyelvjárás – a legkisebb nyelvjárási képződmény, amely egy kis terület – egy település vagy több, nyelviileg azonos település nyelvét foglalja magában.

hermeneutika, értelmezéstan – bármilyen jelenség- vagy jelrendszer magyarázására, értelmezésére vonatkozó normákat és szabályokat, illetve törvényszerűségeket egybegyűjtő, rendszerező és eredetére vagy okaira visszavezető tudomány.

hezitáció – egyfajta szünet, amelyet a beszéd folytatásának lehetséges lehetőségein való gondolkodás, a nyelvi kód megfelelő elemének keresése, az üzenet szerkezetének átstrukturálása a beszéd során stb. okoz.

hiátus, hanghézag – különböző szótagokhoz tartozó, közvetlenül szomszédos magánhangzók kapcsolata, amelyek közé gyakran illeszkedik egy többlethang (pl. a fiú szó ejtése fiju alakban realizálódik).

hidroníma, víznév – olyan helynév, amely egy víztest tulajdonnevét jelöli. A víznevek közé tartoznak a folyók és patakok, tavak és tavak, mocsarak és mocsarak, tengerek és óceánok tulajdonnevei.

hieroglifa – olyan írásmód, amelyet az ókori civilizációk használtak, mint például a maja, egyiptomiak és hettiták. A hieroglifát szent forgatókönyvnek tekintették, először a templomokban, temetkezési halmokban figyelték meg, majd az evolúcióval kerámiába, falakba vagy kódexekbe faragták; fából vagy kőből faragott. Figyelemre méltó, hogy a hieroglifákat sorokba vagy oszlopokba lehet írni balról jobbra, vagy fordítva, a jelek elhelyezkedése meghatározta az olvasási irányt.

hiperbola – olyan alakzat, amely a stílus szemléletességét azzal fokozza, hogy valamit a valóságnál szembetűnően nagyobbak, ill. kisebbnek mutat be

hiperkorrekción – az a jelenség, amikor a nyelvhasználók valamelyik nagyobb presztízű nyelvváltozathoz próbálnak alkalmazkodni, és ebbéli igyekezetükben, olyan esetekben is az arra a nyelvváltozatra jellemző alakot használják, amikor az illető nagyobb presztízű változatot beszélők nem.

historizmus – az elmúlt korok stílusainak utánzásának, újraélesztésének jelensége a művészetben. Mint művészettörténeti korszak a 19. század második felében Európára és Észak-Amerikára jellemző. Leginkább az építészetben jelentkezett, de tetten érhető az

iparművészetben, a történelmi festőművészetben és színpadművészetben is.

hivatali nyelv – ügyviteli stílus, amelyet az állami hivatalokkal és civil szervezetekkel kapcsolatos kommunikáció során használnak.

hivatali szókincs – a hivatalos kommunikáció funkcióját betöltő, a dokumentumokban és a szóbeli hivatali gyakorlatban használt szavak és bevett kifejezések összessége. Az hivatali szókincsbe tartoznak az iratok, tisztségek, szervezetek, az államközi és közigazgatási kapcsolatokra jellemző cselekmények elnevezései stb.

hivatalos nyelv – az az egy vagy több nyelv, amelyet egy adott állam (vagy szervezet) a hivatalos működése során használ.

holt nyelv – olyan nyelv, amelyet már nem használ egyetlen nemzet, nép vagy közösség sem, vagyis nincsenek (akár egy-, akár kétnyelvű vagy akár többnyelvű) anyanyelvi beszélői.

homofón – azonos hangzású, de eltérő jelentésű és írású (szavak).

homoformák – olyan homonimák, amelyek a szótári alaknak csak bizonyos ragozott formájában válnak azonos alakúvá.

homográf szavak – olyan szavak, amelyeknek azonos az íráskéjük, de eltérő a jelentésük.

homonimák, azonos alakú szavak – 1) azonos alakú, de különböző eredetű két vagy több szó; 2) ritka olyan azonos alakú, végső soron azonos eredetű két vagy több szó, amelyet jelentésük nagymértékű eltávolodása miatt a nyelvközösség tagjai két különböző szónak éreznek.

hortatív – buzdító diskurzustípus, amely erkölcsi tanításon alapuló cselekvésre szólít fel.

hosszú mássalhangzó – olyan beszédhang, amelynek képzése, illetve kiejtése a megfelelő rövid hangénál több ideig tart. A magyarban hosszú mássalhangzó nem állhat mássalhangzó mellett. Ezért ha egy hosszú mássalhangzó kerül egy rövid mellé, akkor a hosszú a kiejtésben megrövidül.

hős – a mű középpontjában álló alak, főszereplő epikai és drámai alkotásokban. Fogalma nem esik egybe feltétlenül a „hősies” magatartással: ellenszenves hősök is jócskán vannak az irodalomban.

hősköltemény – egy nemzeti hős által valamilyen nagy cél érdekében kifejtett hősiesség történetét feldolgozó irodalmi mű. Rendszerint a hősi ének szépirodalmi változata.

humor – 1) Olyan művészi technika, amely valaminek a komikus ábrázolásán alapul, valamint olyan irodalmi vagy művészeti alkotás, amely ezt a technikát használja; 2) Valamihez való gúnyos viszonyulás, amelynek célja, hogy leleplezze annak hibáit; az a képesség, hogy valamit komikus módon mutassunk be vagy ábrázoljunk.

humoreszk – ismeretes műfaj a zenében és a költészetben is, de szorosabban véve nevetető hatású, rövid, karcolatszerű próza, mely elbeszélő jellegű éppúgy lehet, mint elmélkedő, publicisztikai írás.

I

idegen nyelvi elem ← kölcsönzés, kölcsönszó

idézés – a diskurzusok közötti kapcsolatteremtés, az intertextualitás prototipikus lehetősége, amikor egy diskurzus megnyilatkozója a saját megnyilatkozásába ágyazva megidéz más diskurzusokat, illetve azok bizonyos részleteit.

idézet, egyenes beszéd – valakinek szó szerint idézett beszéde, szavai. A közvetlen beszédet általában a szerző szavai kísérik, jelezve, hogy kihez tartozik, valamint olyan igék, mint a gondolkodni, tanácsot adni, észrevenni, megszólítani stb. Ezek a közvetlen beszédhez képest különböző pozíciót foglalhatnak el: állhatnak a közvetlen beszéd előtt, után és közepén is. A közvetlen beszédet idézőjelek közé zárjuk, és kettősponttal vagy kötőjellel is elválasztjuk.

idézőjel – 1) az az írásjel, amellyel jelezzük az idézetnek, esetleg egyéb, szó szerint közölt szövegrésznek (pl. valamely mű címének) kezdetét és végét; alakja: „...”; 2) írásban annak a jele, hogy az abba foglalt szó, kifejezés különleges, rendszerint gúnyos értelmű vagy más hangulati értékű, és a kiejtésben ennek megfelelően sajátos hanglejtése, illetve nyomatéka van (pl. Ez a „szelíd angyal” már megint veszekszik!).

idiolektus – az egyének sajátos nyelvváltozata, az általánosnak tételezett köznyelvi formától eltérő egyedi nyelvhasználat. Több megjelenési szintje lehetséges, idiolektusok lehetnek a szókincs, a nyelvtani szerkesztés vagy a kiejtés egyéni sajátosságai.

idő, igeidő – az igeinek rendszerint alaki eszközökkel is megkülönböztetett olyan kategóriája, amely azt fejezi ki, hogy a beszélő a mondatában előadott cselekvést, történést, állapotot, létezést a maga álláspontjáról akkor történőnek (jelennek), előbb történőnek vagy történtnek (múltnak) vagy azután történőnek vagy történtnek (jövőnek) fogja-e fel.

ige, verbum – az a szófaj, illetve szó, amely a cselekvést, történést, állapotot, létezést személyre, számra, időre, módra, továbbá egyes nyelvekben tárgyra vagy egyéb körülményekre vonatkoztatva fejezi ki. Az ige esetében is találunk olyan tulajdonságokat, amelyek - ha az adott nyelvben léteznek - mindig az igeen fejeződnek ki. Ilyenek az igeidő, igemód, aspektus, akcióminőség, a műveltetés és a passzivitás toldaléka. Az igeen jelenik meg az alannal való egyeztetés morfológiai jele, valamint a határozott, illetve határozatlan tárgygal, a közvetlen, illetve közvetett tárgygal való egyeztetés morfológiai jele.

igei állítmány – olyan jelentést, illetve jelentésárnyalatot fejez ki, amelyet az ige mint szófaji kategória hordozhat, tehát: cselekvést, történést, állapotba jutást, létezést.

igemód, mód, modus – az igeinek olyan, rendszerint alaki eszközökkel is megkülönböztetett formája, amellyel a beszélő az igevel jelzett cselekvés, történés, állapot vagy létezés feltétlen, feltételes, óhajtó vagy felszólító jellegét fejezi ki (pl. kijelentő, feltételes, felszólító mód).

igeragozás – 1) az ige mód, idő, szám és személy szerinti alakjainak jellel, raggal vagy némely nyelvben egyéb módon való megalkotása; 2) az ige ilyen alakjainak valamely szempont szerint elkülöníthető csoportja, rendszere, összessége

igésülés, verbalizáció – a különböző szófajú szavaknak az ige kategóriájába való átkerülése. Az igésülés az igeik szintaktikai szerepével áll összefüggésben.

illogikus – valami hihetetlen, logikai szempontból értelmetlen; a szépirodalomban olyan technika, amely a logikai összefüggések szándékos megbontásából áll, hogy komikumot, iróniát, groteszket stb. hozzon létre.

illokúció, illokúciós aktus – határozott szándékkal, a beszéddel való cselekvés révén végrehajtunk valamit. Ötféle illokúciót különböztethetünk meg: reprezentatív (ábrázoló), amely tényállást mutat be; direktív (utasító, irányító), amely a hallgatót valami

megtételére ösztönzi; komisszív (elkötelező), amelyben a beszélő elkötelezi magát valami megtételére; expresszív (kifejező), amely a beszélő pszichológiai állapotáról számol be; deklaratív (kinyilvánító), amely valamely – többnyire meghatározott intézményhez kötött – nyelven kívüli tényállás létrehozására szolgál.

ima, imádság – olyan vallásos cselekedet, amely szóbeli vagy elmebeli kommunikáció útján egy felsőbbrendű lényvel vagy az imádat tárgyával való kapcsolatot akarja létrehozni.

imitáció, utánzás – már meglevő művek tematikai, kompozíciós és stílusjegyeinek felhasználása új irodalmi mű létrehozásakor. A felhasznált elemeket a hagyomány közvetíti az alkotóhoz. Az imitáció nem azonos tehát a plágiummal: az utánzott mű itt nem „lopás” tárgya, hanem bevallható forrás, utolérhető és túlszárnyalható mintakép.

imperfectum, befejezetlen múlt – a múltban folyamatosan vagy ismételten lefolyó, befejezetlen cselekvést, történést kifejező igeidő, amely a mai magyar köz- és irodalmi nyelvben már nem él (pl. látok vala).

indoeurópai nyelvek – beszélőik számát, az irodalmi nyelvek súlyát, a belőlük kiemelkedő világnyelveket tekintve földünk legjelentősebb nyelvcsaládjá.

indukció – az a hatás, amelyet egy szóban vagy érintkező szavak határán valamely hang egy másikra gyakorol, és az ennek következtében módosul, hasonul vagy elhasonul. Logikai eljárás, melynek folyamán az egyes esetekből indulunk ki, és azokat összegezzük általános törvényszerűségeké.

indulatszó – 1) olyan szófaj, illetve szó, amely közvetlenül, nem pedig fogalmi tartalom közvetítésével fejez ki érzelmet, indulatot, érzelmileg erősen színezett akarati megnyilvánulást 2). olyan szófaj, illetve szó, amely tagolatlan mondatként, közvetlenül, nem pedig fogalmi tartalom közvetítésével fejez ki valamely érzelmet, indulatot, érzelmileg színezett akarati megnyilvánulást.

információ – 1) új ismeret, hír, értesülés, eseményekről, folyamatokról szóló üzenet vagy tájékoztatás, amelyet nyelvi, nyelven kívüli és paranyelvi eszközökkel, különböző kommunikációs csatornákon keresztül közvetítenek; nyelviileg megfelelő formában megformált

üzenet egy eseményről vagy valakinek a tevékenységéről; 2) Emlékezetben, memóriában tárolt ismeret, adat.

interakció – kölcsönhatás, közös nyelvi cselekvés, nyelvi szimbólumokat alkalmazó, közös, összehangolt emberi cselekvés. A résztvevők mentális erőfeszítéseket tesznek a közös tevékenységük sikere érdekében: a megnyilatkozó annak érdekében, hogy megfigyelhetővé, megérthetővé tegye azt a referenciális jelenetet (a nyelvi megjelenített eseményeket, dolgokat), amelyre a nyelvi szimbólumokkal a másik figyelmét irányítja, a befogadó pedig annak érdekében, hogy megértse azt a referenciális jelenetet, amellyel a mentális állapotait kívánják befolyásolni.

interferencia – olyan nem állandósult kontaktusjelenségek összefoglaló megnevezése, amelyek kétnyelvű közösségek körében vagy intézményesített formában zajló szervezett nyelvtanulási keretek között jönnek létre a két vagy több nyelv érintkezése során. Ide tartozik minden olyan alkalmi, nem konvencionizálódott nyelvi (pl. fonetikai, grammatikai vagy pragmatikai) jelenség, amely arra vezethető vissza, hogy a nyelvhasználók a mindennapi kommunikációjuk során rendszeresen egynél több nyelvet használnak.

interlingua – tudatosan tervezett, mesterségesen létrehozott segédnyelv, amelynek szóanyaga és nyelvtana legtöbbször a latinon és utódnyelvein alapul (pl. eszperantó, ido, novial), így a nyelvet első olvasatra általában bárki megérti, aki latinul tud vagy ismeri valamelyik újlatin nyelvet. Leegyszerűsítve, az interlingua lényegében egy „újlatin átlagnyelv”.

interlingvisztika – 1) az alkalmazott nyelvtudománynak az az ága, amely a tudatosan tervezett nyelvek kérdéseit tanulmányozza az eszperantó típusú nemzetközi nyelvektől a matematikai közvetítő nyelvekig, információs-logikai jelrendszerekig és a gépi fordítás számára szükséges kiegészítő jelkulcsokig, kódokig; 2) szűkebb értelemben a nyelv tervezésével, modellálásával foglalkozó alkalmazott nyelvészeti tudományág.

interpretáció – magyarázat, a mű előadása, az előadás egyéni módja. Az irodalomban: egy mű esztétikai hatóelemeinek közvetítése az emberi gesztusok, a hanglejtés, arcjáték és más, személyes eszközök segítségével. A zenében is nagy különbség lehet két különböző előadóművész hangszeres vagy énekelt előadása közt, de a

zeneirodalmi mű előadásmódját jobban meghatározzák a szerzői utasítások, mint az irodalmi alkotását.

intonáció, hanglejtés – a beszédhang magasságának változása, különböző (zenei) magasságokban való mozgása a beszédben. Fő feladata a mondat kijelentő, kérdő, felszólító, óhajtó voltának jelzése. De feladata az is, hogy kifejezze az elhangzó szövegben rejlő értelmi különbségeket, érzelmi, hangulati árnyalatokat, és érzékeltesse a mondat és szöveg szerkezeti tagolódását, éppen úgy, mint a hangsúlyozás. Sok kelet- és délkelet-ázsiai, valamint afrikai nyelv a hanglejtést egyfajta plusz fonémaként használja: minden egyéb vonásában azonos hangsorokat, szavakat különítenek el egymástól az illető hangsorokhoz tartozó állandó hanglejtéssel.

intonálás – a prozódia eszközeinek alkalmazása a mondatok megformálásában, a mondatfajták megkülönböztetésében.

intranszitiv ige (át nem ható ige, tárgyatlan ige) – olyan cselekvést kifejező ige, amely az alanyon kívül másra (mint nyelvtani tárgyra) nem irányul (pl. *ácsorog, kérkedik*).

inverzió, fordított szórend – főként a költői nyelvben használatos olyan szórend, amely a ritmus, az érzelmi vagy értelmi nyomaték hatására, általában a költői hatás fokozására a szokásostól eltér.

írás – a nyelv és beszéd rögzítésére szolgáló eszköz, amelynek igen különböző formái és módjai ismeretek; az irodalomelméletében az írásos jelleg megnevezése, az az elemi forma, amely minden írásban rögzített nyelvi tényre érvényes.

írásbeliség – az irodalom létformája, az irodalmi alkotások rögzítésének és terjedésének legfontosabb módja.

irodalmi norma – a nyelvi egységek használatára vonatkozó, az írásbeli és irodalmi gyakorlatban kialakult szabályok, valamint e szabályok szótárakban és nyelvtanokban történő kodifikációja. Az irodalmi normák történelmileg változóak, tudatosan szabályozottak, és biztosítják a nyelvi hagyományok fennmaradását, az irodalmi nyelv egységét és a nemzeti kultúrában betöltött megszilárdító szerepét.

irodalmi nyelv – a közös és egységes, eszményi és normatív belső nyelvtípusnak, a nemzeti nyelvnek írott változata, amelybe az igényes írásbeliségnek minden területe (szépirodalom, publicisztika, tudományos értekezések nyelve) beletartozik.

irodalmi nyelv – a szépirodalomban használt (írott) nyelv, sztenderd nyelvváltozat (vagyis a kodifikált nyelvi norma) írott nyelvi változata. Azokban a nyelvészeti munkákban, amelyek ezt a meghatározást követik, az irodalmi nyelv a köznyelv fogalmával együtt értelmezhető: a köznyelv a sztenderd változat beszélt (és ezzel együtt jellemzően spontánabb), az irodalmi nyelv pedig az írott (és tipikus esetben tervezettebb, kevésbé spontán) nyelvi megnyilvánulására utal.

irodalmi nyelv – egy-egy nyelvnek az összes többi használati formán (a nyelvjárásokon; a szociolektusokon, vagyis egyes társadalmi csoportok sajátos nyelvén) felülemelkedett, legfőbb vonásaiban egységes, normatív és eszményi változata, amely aztán a nép, illetve a nemzet egyik fő jellemzőjévé válik. Az irodalmi nyelv normatív volta abban áll, hogy rögzített használati szabályok irányítják, amelyek tudatos normalizáló törekvések (nyelvtanok, szótárak, helyesírási szabályzatok stb.) eredményeként jöttek létre.

irodalom – tágabb értelemben az írott művek összessége, melybe a tudományos és szakirodalom s az újságírás is beletartozik. Szűkebben értve, a szépirodalmi - régebbi kifejezéssel belletrisztikai - műveket értjük rajta, vagyis azokat, amelyek esztétikai minőséget és értéket hordoznak, s beletartoznak az alapvető műfajokba, vagyis műnemekbe - a líra, dráma és epika valamelyikébe - vagy a velük foglalkozó irodalomtörténet-írás, az irodalmi tanulmány, az esszé vagy a kritika, az irodalmi publicisztika műfajába.

irónia – ellenkező értelmet kifejező trópus (szókép); a szót, illetőleg a szöveget nem szó szerint kell érteni: a szó, illetőleg a szöveg szó szerinti jelentését valamely körülménye az ellentétére fordítja, vagyis a szöveggörnyezetből ki lehet következtetni az ellentétes jelentést.

ítélet – gondolati forma, amelyben a valóság tárgyairól, jelenségeiről állítjuk vagy tagadjuk, hogy bizonyos ismérvekkel rendelkeznek. Minden ítéletnek van alanya és állítmánya. Az ítélet alanya az a fogalom, amelyről állítunk vagy tagadunk valamit, a logikai állítmány pedig az a fogalom, amelyet a logikai alanyról állítunk vagy tagadunk. A logikai alany és állítmány viszonya az ítélet tartalma.

iteratív, gyakorító ige – a cselekvés, történés huzamosságát, ismétlődését, meg-megszakadását kifejező ige (pl. meg-megáll). A magyar gyakorító képzők közül legközönségesebb a *-gat*, *-get*, mely többnyire tárgyas igéket képez.

izafet – olyan birtokos jelzős szerkezet, amelyben a birtokszón tükröződik a birtokviszony, jelölője birtokos személyjel (pl. a ház ablaka, a háznak az ablaka). Négy fajtája ismeretes: a szerkezet egyik tagján sincs jelölve a birtokviszony; csak a birtokos jelzőn van birtokviszonyt kifejező morféma; csak a birtokszón van jelölve a birtokviszony, mégpedig birtokos személyjellel; a birtokos jelzőn, és a jelzett szón is van birtokviszonyt kifejező morféma.

izoglossza – olyan képzeletbeli határ, amely egy bizonyos nyelvi jelenség (hang, ejtésváltozat, kifejezés, mondattani szerkezet stb.) elterjedési területét veszi körbe, melynek egyik oldalán egy adott nyelvi jelenség egyik formában jelenik meg, a másik oldalán pedig egy másik formában, vagyis átmenetet képez két nyelvváltozat jelenségei között.

izoláló nyelvek, amorf nyelvek – a mondattani viszonyokat általában független viszonzószók (például partikulák, előjárószók) és a szórend segítségével fejezik ki, mivel a lexikai jelentésű szavak grammatikailag változatlan alakúak, azaz nem kapnak grammatikai toldalékokat.

J

jambus – görög iambosz szóból átvett és ellatinosodott műszó. Egy rövid és egy hosszú szótagból álló, három morás, emelkedő ritmusú versláb. Ritmusképlete: U –. Az időmértékes verselés egyik leggyakoribb mértékegysége az antik és a nyugat-európai verselésben.

jel – 1) a nyelvben jelentéssel bíró hangsor (jelölő) a jelölt tartalomhoz viszonyítva; 2) a képzővel és a raggal szemben az a toldalék, amely a szónak sem jelentését, sem mondatbeli szerepét nem változtatja meg, hanem főleg a szó fogalmi tartalmát módosítja valamely meghatározott irányban. A terminust (és néhány rokonát, mint pl. jegy, jelzés, szimptóma, szimbólum) egyaránt használják a mindennapi életben. A jel csak helyettesítheti és értelmezheti a tárgyat. Nem ismertethet meg vele, felismerését sem teheti lehetővé, mert [...] a jel tárgyát úgy értelmezzük, hogy a jel feltételezi a tárgy előzetes ismeretét, csak így adhat bővebb információt róla.

jel – 1) a nyelvben jelentéssel bíró hangsor (jelölő) a jelölt tartalomhoz viszonyítva; 2) a képzővel és a raggal szemben az a toldalék, amely a szónak sem jelentését, sem mondatbeli szerepét nem változtatja meg, hanem főleg a szó fogalmi tartalmát módosítja valamely meghatározott irányban.

jелеlmélet, szemiotika – a jelekkel foglalkozó általános tudomány, amely a természetben és a társadalomban előforduló jeleket vizsgálja a maguk gazdagságában s minél sokoldalúbb összefüggésében. Mivel a szemiotika tárgykörébe tartozik minden jelrendszer – a nyelv mint jelrendszer is –, a szemiotikát sokan egyfajta, minden tudomány fölött álló szupertudománynak tekintik.

jelen idő – 1) az az igeidő, amely azt fejezi ki, hogy a cselekvés, történés a szóbeli vagy az írásbeli közléssel egyidejű; 2) az ige ragozási rendszerében azok az alakok, illetve azoknak az alakoknak az összessége, amelyek ezt az igeidőt kifejezik (ezek az alakok bizonyos helyzetben múlt- vagy jövőbeli cselekvés, történés, állapot vagy létezés kifejezésére is alkalmasak).

jelentés – 1) a kifejezéseknek az a tulajdonsága, amelynek ismeretében a kifejezést a hallgatóság különböző helyzetekben a beszélő közlési szándékainak megfelelően tudja értelmezni; 2) az a viszony, amely a szó hangalakja (a jelölő) és a tudattartalom (a jelölt) között van. A jelentés és a dolog között a jel közvetít, amely legtöbbször nyelvi jel (morféma, szó, szókapcsolat), de lehet matematikai, logikai, gyakorlati egyezményes stb. szimbólum is. A jelentés konvencionális szokás alapján jelenti azt, amit jelent, a jel mint hangtest és a jelentés között nincs szükségszerű kapcsolat.

jelző, attribútum – az a szó vagy szócsoporthoz, amely a mondatnak egy más részével együtt egységes szerkezetet, voltaképpen egyetlen mondatrészt (alanyt, tárgyat, határozót, névszói állítmányt) alkot, és a szerkezet másik, rendszerint főnévi tagjának tulajdonságát, sorbeli helyét vagy egyéb helyzetét, mennyiségét vagy birtokosát fejezi ki.

jövő idő – 1) az az igeidő, amely azt fejezi ki, hogy a cselekvés, történés a szóbeli vagy írásbeli közlés ideje után folyik le; 2) az ige ragozási rendszerében ezt az időt kifejező alakok (összessége).

K

kakofónia – rossz hangzás valamely nyelvi megnyilatkozásban (pl. sok mássalhangzó torlódása a beszédben). A kakofónia voltaképpen a disszonancia egyik, a hangzás szintjén jelentkező esete.

kalk, tükörszó – valamely elemezhető idegen nyelvi szó alkotórészeinek lefordítása, illetve utánzása útján, annak pontos megfelelőjeként keletkezett, gyakran összetett szó.

kalligráfia – 1) a szép kézírás művészete; 2) a japán szótagírás.

kapcsolat maximája – azaz a viszony, az odatartozás maximája, mely azt írja elő, hogy a tárgynál maradjunk, mondanók kapcsolódjon az előző megnyilatkozásainkhoz.

katafora, előreutalás – szemantikai ekvivalencia vagy pragmatikus kapcsolat alapján előreutalás a szövegben; olyan szöveg- vagy mondatalkizat, amelynek halmozott tagjai csak a záró elemtől (posztcendens) kapják meg teljes jelentésüket; névmással előreutalás főneves szerkezetre.

katarzis – erkölcsi megtisztulás. Újabban a műalkotásoknak azt a hatását értjük rajta, mely az esztétikai élvezet nyomán támad bennünk.

kemény mássalhangzó – (néhány nyelvben, különösen a szláv nyelvekben) nem lágyított, nem jésített mássalhangzó.

képirás, piktográfia – olyan kommunikációs forma, amelyben a rajzokat ötletek továbbítására használják. A piktogramokat szimbólumként használják, hogy képeken keresztül ábrázolják a fogalmakat, tárgyakat, tevékenységeket vagy eseményeket. Ezt az írást egyszerű stílus jellemzi, a kommunikációhoz felesleges részleteket kihagyva.

kérdő mondat – nyelvtani mondatfaj-kategória, amely a beszélőnek a hallgatóhoz való viszonyát alapul vevő osztályozás eredménye. A tudás bizonytalansága és kielégítésének a vágya hozza létre, de van benne felszólító mozzanat is: feleletadásra hívja fel a hallgatót. Az egyetlen mondatfaja, amely közvetlen beszédbeli reakciót kíván és ilyen vonatkozásban hozzá csatlakozik a válasz, a felelet is.

kérdő névmás – olyan névmás, amellyel személy, dolog, mennyiség, milyenség felől tudakozódunk (pl. *ki?*, *hányadik?*, *milyen?*).

kétajakkal képzett mássalhangzók ← bilabiális mássalhangzók

kétértelműség – egy nyelvi kifejezésnek az a sajátossága, mely lehetővé teszi, hogy a kifejezést a hallgató vagy olvasó az adott helyzetben kétféleképpen értelmezhesse. A jelek többértelműsége szükségképpen következik a nyelv ökonómiájából. A jeleket alkotó elemek, a fonémák száma csekély.

kétnyelvűség – az az állapot, amelyben valamely (kisebbségi vagy többségi) közösségek, illetve az adott közösségek egyes beszélői rendszeresen két nyelvet használnak a mindennapi kommunikációjuk során. A kétnyelvűség fogalma ugyanakkor kiterjeszhető a három vagy több nyelv (egyéni és/vagy közösségi) használatára is – a jelenséget ekként értelmező felfogások szerint a kétnyelvűség fogalma megegyezik a többnyelvűség fogalmával.

kettőspont – egymás fölött elhelyezett két pontból álló írásjel, amely idézetet megelőző idéző mondat után, fontosabb gondolat, magyarázat, következtetés, felsorolás és példaként említett szó vagy mondat előtt, valamint mondattani viszonyítás nélkül egymás után következő szerzői név és a hozzá tartozó mű címe között használatos; jele a (:).

kézirat – 1) általában minden kézzel írott szöveg; 2) minden, kiadásra szánt, kézzel vagy írógéppel írt, esetleg sokszorosított vagy nyomtatott szöveg, amelynek alapján a nyomtatás történik.

kicsinyítés – olyan nyelvi vagy stilisztikai forma, eljárás, mellyel valaminek, valakinek a kicsinységét, kis mértékét, kis intenzitását, értékét stb. fejezzük ki.

kiejtés – beszédhangnak valamilyen módon való képzése, valamely szónak vagy a szavaknak, mondatoknak bizonyos hangképzéssel való kimondása; 2) a beszédszervek mozgása, amely a hangok kiejtéséhez szükséges, valamint a beszéd érzékelését és megértését segítő mechanizmus.

kihagyás, ellipsis – a beszédhelyzet és a szövegösszefüggés alapján pótolható szóelemek, szavak, mondatok, elhagyása. Okai lehetnek: a közös tudás, tabu és zavaró tényezők saját koncentrációs zavarunktól egészen a külső eseményekig, továbbá a témaváltás

vagy kilépés a kommunikációból, a logikai ugrás és a kihagyás, amelyek feleslegessé teszik a kifejtést.

kijelentő mód, jelentő mód – az igének az a módja, amely a cselekvés, történés, állapot, létezés tényét a maga valóságában fejezi ki, tekintet nélkül a beszélőnek a cselekvéssel szemben elfoglalt álláspontjára vagy a korlátozó feltételekre.

kisebbségi nyelv – egy állam adott területen belül, az állam többi csoportjánál kisebb nemzetiségű csoport által beszélt nyelv, és az állam hivatalos nyelvétől különböző nyelv.

kísérleti fonetika – a nyelv hangszerkezetének különféle eszközökkel és műszerekkel való vizsgálati ága.

kiszámoló – a gyermekfolklór és a gyermekirodalom keretén belül a játékdal olyan alműfaja, amelyben rendszerint valamilyen játék számára kijelölik a szereplőket. Poétikailag a rigmus szabályait követi, feltűnő, hogy igen gyakran érthetetlennek tűnő szövegrészek (halandzsa) találhatóak benne, amelyek egy részét azonban a csúfoló, a nyelvgyötrő formáinak eltorzítása alapján mégis értelmezhetjük.

kivonat – Terjedelmesebb mű, könyv, cikk, irat vagy beszéd tartalmának, lényeges részének rövid, tömör összefoglalása, illetve eredeti okirat alapján készült olyan okmány, amely a lényegtelen részek elhagyásával csak az ügy szempontjából fontos részeket tartalmazza.

klasszicizmus, klasszika – művelődéstörténeti (elsősorban irodalom- és művészettörténeti) korszakfogalom. Az európai művészet és irodalom egyik irányzata, amely a kor által értelmezett ókori görög–római minták nyomán „egyensúlyra, kifinomult ízlésre, plaszticitásra és nyugodt vonalvezetésre” törekedett.

klaszter – valamilyen szempontból összetartozó adatok csoportja, halmaza. Átvitt értelemben a klaszter kifejezés jelentése: társulás, egységbe tömörülés, összefogás, szövetkezés.

klisé, sztereotíp – 1) gyakran vagy folyamatosan s mindig ugyanabban az alakban, ugyanúgy ismételt vagy ismétlődő, s gyakori ismétl(őd)ése folytán nagyon megszokottá, ismertté vált, rendszerint elcsépelet, semmitmondó; 2) a valóságról alkotott egységesített elképzelések összessége; olyan ítélet, amely élesen általánosított és leegyszerűsített formában, megfelelő érzelmi

színezéssel bizonyos tulajdonságokat tulajdonít az emberek egy bizonyos osztályának, vagy éppen ellenkezőleg, ezeket a tulajdonságokat nem tartja rájuk jellemzőnek.

kód – az információt cserélők között definiált jelrendszer, amely a nyelv esetében a nyelvi jelek és nyelvtani, nyelvhasználati szabályok összessége. A kódhoz tartozik mindaz, ami az alkotónak az alkotás idején jelként, illetve szabályként rendelkezésére állhatott az adott művészi nyelvben (az irodalom, zene, film, színház, tánc, festészet stb. nyelvében).

kodifikáció – a sztenderdizáció folyamatának azon része, melynek során a nyelv kiemelt, normatívnak tekintett változatát (azaz a sztenderd nyelvváltozatot) szótárakban, nyelvtanokban, helyesírási szabályzatokban rögzítik; olyan nyelvalkító tevékenység, amely hozzájárul a sztenderd nyelvváltozat stabilizációjához. Haugen felfogása szerint a kodifikációnak mint nyelvtervezési – azon belül korpusztervezési – folyamatnak három alapvető részfolyamata különíthető el egymástól: a grafizáció, a grammatikáció és a lexikáció.

kódolás – jeladó bizonyos tartalmakat a kód megkövetelte formába ölt, jelekbe öltöztet. Kódol az egyszerű beszélő, amikor gondolatait nyelvi formába önti – „magában”, gondolkodva, vagy e gondolatait hangosan ki is mondva. Már az egyszerű beszélő esetében is feltételezhető esetenként többszörös kódolás: mondanivalójának van egy közvetlen tartalma, az elsődleges kódolás eredménye, de erre ráépül egy vagy több más tartalom, a további kódolások eredményeképpen.

kódváltás – a társalgás során előforduló több mint egy nyelv vagy nyelvváltozat egyidejű használata. A többnyelvű emberek, azaz azok, akik több mint egy nyelvet használnak, időnként több nyelv elemeit használják az egymás közötti társalgás folyamán. Ily módon a kódváltás több mint egy nyelvi változat szintaktikailag és fonológiaiailag megfelelő használata.

kognitív nyelvészet – olyan nyelvelméleti irány, amely a nyelvet emberi tudásként, az elme működéseként írja le, és amely szerint a nyelv legfontosabb funkciója a jelentés közvetítése, ezért a nyelvet is e szempont szerint írja le.

kognitív nyelvtudomány – olyan nyelvelméleti irány, amely a nyelvet emberi tudásként, az elme működéseként írja le, és amely szerint a nyelv legfontosabb funkciója a jelentés közvetítése, ezért a nyelvet is e szempont szerint írja le. Az 1970-es, 1980-as évektől a strukturalista és generatív nyelvészet mellett, pontosabban ezek kritikájaként új nyelvi megközelítésmódok egyik legismertebb ága. A kognitív nyelvészet fontos felfedezése, hogy a nyelv, a nyelvi tudás nem csupán szerkezeti jellegű, hanem eljárás- vagy folyamatjellegű (procedurális) is.

koherencia – 1) összefüggés, összetartozás, valamely nagyobb jelenség részei közötti összhang vagy összefüggés; 2) szövegösszetartó erő, az a szerkezeti és jelentésbeli összefüggésrendszer, amely a szöveg egyes elemeit összetartja.

kohézió – a nyelvi elemek grammatikai, illetve egy diskurzus vagy egy szöveg elemeinek formális kapcsolódása. A szöveg kisebb egységei közötti szövegösszefüggés a lineáris kohézió, ennek működése következtében az egymás után álló szövegegységek közvetlen, láncolatos, lokális grammatikai-szemantikai összefüggést mutatnak az egymásra utaló elemek referenciális azonossága miatt; míg a szöveg egészére vagy nagyobb egységére kiható szövegösszefüggés a globális kohézió, amelynek hatására jobbra strukturális-szemantikai-pragmatikai-stiláris eszközökkel válik kapcsolottá a szöveg.

koiné – a hellenisztikus korban kialakult görög köznyelv, amely a korábbi dialektusok (dór, attikai, ión) különbségeit kiegyenlítette. Ez volt az a nyelv is, amelyen a bibliai evangéliumokat és az Újszövetséget írták, valamint a kereszténység tanításának és terjesztésének nyelve volt a Krisztus utáni első századokban. Ez volt a Konstantinápolyban használt liturgikus nyelv. Egészen a modern időkig nem hagyták abba a koiné használatát.

kommentár – 1) szóban vagy írásban valamihez fűzött magyarázó, közelebbről megvilágosító, kifejtő megjegyzés, fejtegetés; magyarázó jegyzet, magyarázat, értelmezés; 2) újságban, rádióban, interneten közzétett közéleti, politikai híreknek, eseményeknek a magyarázata; hírmagyarázat.

kommunikáció – információ-csere olyan rendszerek között, amelyek információk tudomásulvételére, tárolására és átalakítására képesek. Közös cselekvés két vagy több beszélőtárs között, akik

figyelmük közös irányításával, a megkonstruált nyelvi kifejezések közös megértésével tartanak fenn kapcsolatot egymás között.

kommunikációs csatorna – egy olyan közeg, ami összeköttetést létesít a kommunikációban résztvevők, azaz az adó és a vevő között. Két nagy csoportját különböztethetjük meg. Az első a verbális csatorna, ami maga a beszélt nyelv, illetve az írás. A második a nonverbális csatorna.

kommunikációs zaj – a torzítás, deformáció, az üzenetekben bekövetkező különböző torzulások és deformációk összessége, amelyek megnehezítik a kommunikációban az információ továbbításának és/vagy érzékelésének folyamatát.

komparatiztika → történeti-összehasonlító nyelvészet

kompiláció – a klasszikus latin írók különösen a mindenholn összedetett napi hírek, újdonságok gyűjteményét nevezték így. Ma elsősorban olyan tudományos munkákra alkalmazzák, amelyeket a szerző, jelen esetben a kompilátor, más művekből szedett össze eredeti adatok, szempontok vagy következtetések nélkül. Tágabb értelemben olykor az összeállított gyűjteményeket is így nevezik, pejoratív mellékértelem nélkül.

kompozíció – 1) szóösszetétel; 2) a szövegkonstrukció hierarchikus szervezettsége, amely azáltal valósul meg, hogy a szöveg alkotóelemei mind magasabb és magasabb fokú hierarchikus egységekké szerveződnek, mindaddig, amíg létre nem jön a szöveg egésze mint legmagasabb fokú hierarchikus egység.

konceptualizáció – arra utal, hogy valaki vagy valami megérti, összekapcsolja és összefoglalja egy adott dolog lényegét. Ez a folyamat az információfeldolgozás és értelmezés során történik, amikor az emberek egységesen kezelik az adatokat, hogy könnyebben megérthessék azokat.

konjunktívusz – felszólító vagy feltételes móddal azonosítható igemód, bizonyos nyelvekben kötőmód, mely által valamely cselekvés logikai lehetőségének viszonya fejeztetik ki, ellentétben a jelentő móddal, mely a tényleg megtörtént cselekvést fejezi ki.

konstruktivizmus – avantgardista képzőművészeti, művészetfilozófiai, esztétikai és irodalmi irányzat. Rendkívül bonyolult, szerteágazó, sok áramlatból összetevődő mozgalom volt, mely legáltalánosabban az absztrakt művészet, az absztrakció

fogalmához kapcsolódott. Lényege: a racionális rend, az egyensúly és a nyugalom megteremtése.

konszonáns – mássalhangzó, illetve kellemesen összecsengő, megnyugtató hatást keltő hangzat.

kontamináció, szóvegyülés – 1) szóalkotásmód, amelynek során két rokon jelentésű és többé-kevésbé hasonló hangalakú szó alakilag összekeveredik; 2) főként a klasszikus latin irodalomban alkalmazott drámaszerkesztési eljárás, melynek lényege, hogy több görög vígjáték egyes szereplőinek, jeleneteinek, fordulatainak, ill. cselekményük összeötvözésének módszerével „alkottak” egy új színjátékot.

kontextus – a megnyilatkozások kommunikációs környezetére vonatkozó (háttér) ismeretek rendszere, valamint ezen ismeretek mozgósítása a referenciális jelenet sikeres feldolgozása érdekében.

konvergencia – a szövegfilológiában és a folklorisztikában az egyes változatok létrejötte során eredetileg nem ismert azonosságok, hasonlóságok kialakulásának folyamata, amely egészen addig terjedhet, hogy eredetileg különböző alkotások egymáshoz nagymértékben hasonló változatok formájában hagyományozódnak.

kopula – 1) két dolog azonosságát kifejező nyelvtani elem, szó, szócska, létige vagy hasonló funkciójú ige, amely a névszói-igei (összetett) állítmányú mondatokban az igei rész, az összetett alanyt, tárgyat tartalmazó mondatokban a főnévi igenévi rész (pl. *van, lesz, válik valamivé*); 2) logikai szempontból az ítélet alanyát és állítmányát összekötő szó.

körpusznyelvészet – azon nyelvészeti irányzat, amely a nyelv és a nyelvhasználat vizsgálatát speciális módszerek és számítógépes programok segítségével körpuszra alapozva végzi. A körpusznyelvészet gyakorlatilag minden más nyelvészeti területtel összefonódik, hiszen az empirikus vizsgálatokhoz elengedhetetlen a valós nyelvi adatok vizsgálata. Az ezekből álló körpuszokat rengetegféle szempontból lehet tanulmányozni.

kölcsönzés, átvétel – egy szónak vagy más nyelvi jegynek az egyik nyelvből vagy nyelvjárársból a másikba való átkerülése

költészet – az irodalomnak az az ága, amely a nyelv művészi módon megformált eszközeivel, verses alakban fejezi ki a költő tudatában tükröző valóságot, a költőben támadt gondolatokat, érzéseket.

költői kérdés – olyan kérdés, ami csak formájában az, valójában nem vár rá választ a kérdező. A költői kérdéseket általában úgy fogalmazzák meg, hogy a válasz magától értetődőnek tűnjön, amit még kimondani is felesleges. A mondanivaló kiemelésére, nyomatékosítására, hatásosságának növelésére használják.

kötőjel – az az írásjel, amelyet szavak elválasztásakor a sor végén vagy szótagoláskor a szótagok közt a szétválasztott szórészek összekapcsolására, illetve összetartozásuk jelölésére, továbbá némely összetett szó tagjai közt vagy toldalékos szavak töve és toldaléka közt az elkülönítés és egybetartozás jelölésére használnak; alakja: -

kötőjel – az az írásjel, amelyet szavak elválasztásakor a sor végén vagy szótagoláskor a szótagok közt a szétválasztott szórészek összekapcsolására, illetve összetartozásuk jelölésére, továbbá némely összetett szó tagjai közt vagy toldalékos szavak töve és toldaléka közt az elkülönítés és egybetartozás jelölésére használnak.

kötőszó – olyan szó, amely jelöli a tagmondatok közötti viszonytípusok valamelyikét. Az e funkcióra specializálódott elemek (pl. és, de, hogy) szófaji értelemben is kötőszók. A vonatkozó névmási kötőszó szófaji értelemben nem kötőszó, jellemzője, hogy prototipikus alárendelésben koreferens a főmondatbeli utalószóval.

kötőszó nélküli összetett mondatok – olyan összetett mondatok, melyek tagmondatai kötőszó nélkül kapcsolódnak egymáshoz. Az ilyen mondatok kifejezhetnek kapcsolatot, ellentétes tartalmat, ok-okozati viszonyt. A mondatok közötti viszony jelöletlensége egyébként bizonyos esetekben felveti (megengedi) az alárendelés lehetőségét is.

kötött tő, kötött morféma – azok a szótövek, amelyek nem önálló szavakban, hanem csak a toldalékos alakokban fordulnak elő.

következtetés – valamely eseményből, tényből okoskodással levont állítás, vélemény, meghatározás. A gondolkodásnak az a

tevékenysége, amellyel érvényesnek elfogadott ítéletekből új érvényes ítéletet hozunk létre.

közlékenység – a beszédkapcsolat szociális aspektusának elsajátítása (a társadalmi normák betartása a kommunikációban, a kommunikatív kompetenciák birtoklása stb.); ezen ismeretek és készségek használata a szándékolt perlokúciós hatás elérése érdekében.

közmondás – olyan állandósult szókapcsolat, amelyben hosszú időn keresztül felhalmozódott megfigyelések, életbölcsesek, ítéletek fogalmazódnak meg rövid, találó, szemléletes formában, és nyelvi szerkezete tekintetében önmagában zárt, teljes mondatot alkot.

köznév – olyan főnév, amellyel a bizonyos csoportba tartozó dolgokat, tárgyakat, élőlényeket, illetve az ezekről alkotott egyedi vagy faji fogalmat megnevezzük (pl. hal, csillag, gondolat).

köznyelvi szókincs – a mindennapi élet és a gazdaság különböző területeiről származó tárgyak és jelenségek neveit ötvöző szókincs.

köznyelvi szókincs – olyan szókincs, amelyet minden beszélő használ, függetlenül szakmájától és szakterületétől, iskolai végzettségétől, lakóhelyétől stb.

központosás – mondatok tagolására, mondatrészek elkülönítésére, a mondat hangsúlyozásának és hanglejtésének jellegére utaló írásjelek (vessző, pont, felkiáltójel, kérdőjel stb.) alkalmazása; interpunkció.

kreol nyelv – olyan nyelv, amely egy különböző anyanyelvűek által használt közvetítő nyelvből (pidzsin nyelvből) jött létre úgy, hogy egy közösség anyanyelveként sajátította el, szókincse az eredeti nyelvekből származik, részben azokból vette át nyelvtani eszközeit is, de azok egyikével sem azonos.

krónika – történelmi eseményeket időrendben előadó írásmű, a középkori történetírás reprezentatív műfaja. A régi történetírói műfajok közül középső helyet foglal el az eseményeket évről évre, merev kronológiával és kevés szelekcióval követő annales, valamint a szépirodalmi kvalitásokkal és zártabb kompozícióval rendelkező gesta között; koncepciója az előbbinél egységesebb, adataiban az utóbbinál megbízhatóbb.

krononima – a tulajdonnevek egy speciális fajtája, amelyek mindegyike a kulturális élet, a népélet történelmi eseményeit és jelenségeit nevezi meg, a megfelelő időszakkal korrelálva, amely (ezeknek az eseményeknek köszönhetően) mérföldkő lett a nép és az emberiség egészének történelmi és kulturális fejlődésében.

kulcsszó – olyan szó, amely a szöveg témáját vagy résztémáit nevezi meg. Az informatika (dokumentalisztika) egyik műszava; egy vagy több fogalomszóból álló kifejezés, amely azon dokumentumok osztályát jelöli, amelyekben ez a kifejezés a dokumentum lényegi tartalmát jellemzi. A kulcsszó vagy keresőszó, olyan kifejezés, amelynek segítségével az általunk keresett tartalmat, információt megkapjuk.

kvalitatív kutatás – a vizsgált nyelvi jelenségek minőségének feltárását és leírását célozza meg. A kvalitatív kutatás nem kötött irányelveket követ, így kiváló terepet nyújt a kutatói gondolkodás kiteljesedésére és az új elméletek kialakulására.

kvantitatív mérés – számokkal pontosan kifejezett adatok meghatározását jelenti. A vizsgált adatok értéktartományának pontos behatárolása a mennyiségi meghatározás.

L

labializáció – az ajkak kerekítése az elsődleges artikulációval egyidejűleg.

labiodentális ← **ajakfoghang (mássalhangzó)**

lágýtott mássalhangzó, jésített vagy palatalizált mássalhangzó – olyan mássalhangzó, amelynek képzése során a nyelvhat felemelkedik a szápadlás középső része felé az illető mássalhangzó szokásos képzésével egyidejűleg; ez a képzés különösen a szláv nyelvek sajátossága. A betű jobb felső sarkába tett vesszővel jelöljük őket: *l'*, *m'*. Nyelvtörténetünkben hasonló palatalizált hang volt az, melyet az *ly* betű őriz. A lágý mássalhangzók szemben állnak a kemény mássalhangzó párjukkal. A szláv nyelvekben vannak féllágý mássalhangzók is, illetve az *i* előtt álló mássalhangzók is lágývá válnak. Grafikusan a mássalhangzók lágýságát a *я, ю, е, и, ъ* betűk jelzik.

lakonikus stílus – a lényegét kevés szóval, tömören, találóan kifejező beszédmodor.

lapszus, nyelvbtlás – beszédbeli tévesztés, amikor egy személy véletlenül más szót vagy hangot ejt ki, mint amit akart. Nem súlyos hiba, amely főleg erkölcsileg megbocsátható tévedés.

laterális, oldalrészhang – olyan mássalhangzó, amelynek képzésekor a szájban keletkező zár egyik vagy mindkét oldalán a levegő képes kiáramlani (pl. az l).

legenda – epikai műfaj, amelyet vallásilag fontos tárgya alapján tudunk elkülöníteni. A legenda tárgya vallásilag fontos személy, hely vagy időszak lehet, így pl. vallásalapító, próféta, vértanú, szent, pap stb.; város, templom, tájrészlet stb.; ünnep. A legenda eredete mindig egy meghatározott vallási kultusz híveinek körében keresendő; ugyanezek a hívek jelentik azt a közeget is, amelyben a legenda fennmarad.

leíró hangtan – a hangtan azon ága, amely egy adott nyelv hangösszetételét, illetve az abban zajló változásokat szinkrón módon vizsgálja.

lexéma – a nyelvi jelentést hordozó alapegység (szótó, szó, összetétel), amelyhez toldalékok kapcsolódhatnak, de különböző ragos és jeles szóalakjai egyetlen elvonatkoztatott alapegység konkrét megvalósulásai. A nyelvhasználat szempontjából a lexéma tulajdonképpen potenciális szó, amely a szövegben realizálódik és válik konkréttá.

lexika, szókészlet, szókincs – az egy nyelvet beszélő nyelvközösség szavainak összessége. A kollektív szókincs mellett a művészetben külön jelentőséggel bír az egyéni szókincsproblémája.

lexikalizálódik – 1) a nyelv szókincsének állandó részévé válik; 2) összetett vagy képzett szó, szókapcsolat a várhatótól eltérő jelentéselemeket vesz fel (pl. a mosogat tulajdonképpen 'gyakran mos' jelentésű ige az 'edényt mos' jelentést)

lexikográfia, szótártan, szótártudomány – az a tudományág, amely a szókészlet szótári feldolgozására, különféle szótári anyagok rendszerezésére, a szótárak szerkesztésére vonatkozó elméleti és gyakorlati kérdésekkel foglalkozik.

lexikológia, szókészlettan, szókincstan – 1) egy adott nyelv szókészletének leírásával és rendszerezésével foglalkozó tudomány; 2) az a tudományág, amely a szókészlet szótári feldolgozására, különféle szótári anyagok rendszerezésére, a szótárak szerkesztésére vonatkozó elméleti és gyakorlati kérdésekkel foglalkozik; lexikográfia, szótártudomány, szótártan.

ligatúra – két vagy több betű kombinációjából képzett betű: 1) két vagy három egymáshoz kapcsolódó, egy szárra formált betű; 2) két vagy több betű egy írásjellel való írása, pl. német ß; 3) szavak kombinációja a szintaktikai kapcsolat jelzője révén, amelyet különböző mondatokban használnak.

likvida, folyékony hang – olyan mássalhangzó, amely a levegőnek (a szájüregen át való) szabad kitérülése szempontjából csak kevésbé különbözik a magánhangzóktól (pl. *l, r*).

limerick – angol strófaforma. Öt sorból épül; az 1., 2. és 5. sor három verslábból, a 3. és 4. pedig két verslábból áll; az uralkodó versláb az anapestus, de gyakran jambus van helyette. Rímképlete: aabba. Néha négy sorba írják, az alapforma 3. és 4. sorát egyetlen középrimes sorra egyesítve. Az ötödik sor gyakran ismétlése vagy módosult változata az elsőnek.

lingua franca – 1) különböző anyanyelvűek közösségében közvetítő nyelvként használt nyelv, amely azonban (a pidzsinnel szemben) önálló nyelvként is létezik; 2) olasz alapú, arab elemekkel dúsult, egyszerűsödött szerkezetű segédnyelv, amely a középkor óta használatos volt közvetítő nyelvként a Földközi-tenger partvidékén.

lingvisztika – nyelvészet, nyelvtudomány. A nyelvtudományt leíró nyelvészetre, kognitív nyelvészetre, kommunikatív nyelvészetre, matematikai nyelvészetre (a nyelvészet azon ága, amely a nyelvet matematikai módszerekkel vizsgálja) és strukturális nyelvészetre (strukturális nyelvészet) osztják.

líra – a három alapvető műnem egyike - költészet, más szóval poézis. Tárgya az egyéniség lelkiéletében végbemenő érzelmi élet, mely visszatükrözi a külvilág, az emberi társadalom és a természet hatásait. Ellentétben a múltat elbeszélő epikával, a líra mindig jelen idejű, akkor is, ha kétezer évvel ezelőtti művet olvasunk vagy hallgatunk. A legszubbjektívabb műfaj - bármiről szól a vers, az egyéniségen átszűrődve csapódik le benne.

litotesz – az irónia fajtája; olyan szókép, amelyben mondanivalónkat tagadó alakba foglaljuk, s ezt a tagadó alakot vagy negatív jelentésű szót tagadva állítjuk.

logikai hangsúly, értelmi hangsúly az a hangsúlyozás az érzelmi hangsúllyal szemben, amely a közlés valamely részletének jelentésbeli vagy alaki kiemelése céljából esik valamely szótagra.

lokatívusz – a magyar nyelvben hol? kérdésre felelő helyhatározó, illetve ilyen jelentésű nyelvtani eset.

M

magánhangzó (vokális) – olyan (szótagot alkotó) beszédhang, amelyet zár vagy hallható súrlódás nélkül képezünk, és képzése során a változó méretű, viszonylag nyitott szájüreg mint rezonátor a gégefőben keletkezett hangnak sajátos színezetet ad (pl. a, á, e, é, o, u).

mássalhangzó – olyan beszédhang, amelynek képzésekor a tüdőből kiáramló levegő a szájban valamely akadályba ütközik, a toldalékcsőben zár vagy hallható súrlódást okozó szűkület jön létre

mássalhangzó kiesés – az a törvényszerűség, amely szerint ha kettőnél több mássalhangzó következik egymás után a szóban vagy két szó határán, akkora mássalhangzócsoport valamelyik tagja – főleg, ha az *t* vagy *d* – kieshet.

maxima – rövid formában kifejezett logikai alapelv, vagy egy tudásterületen belüli főbb iránymutató elgondolás.

megfigyelés – alapvető adatgyűjtési eljárás a tudományos kutatás számos területén. A megfigyelés módszerén az értjük, hogy a vizsgált rendszer tulajdonságait, a benne lejátszódó folyamatokat közvetlenül érzékszerveinkkel vagy közbeiktatott kutatási eszközök segítségével megfigyeljük, az észlelt jelenségeket, a jellemző adatokat pedig rögzítjük. A megfigyelés két fajtája a külső megfigyelés, amikor a kutató nem vesz részt a megfigyelt jelenségben, és a részt vevő megfigyelés, amikor a kutató maga is részt vesz a történésekben.

megjegyzés – az alapszöveghez fűződő rövid kiegészítés, magyarázat vagy pontosítás.

megszemélyesítés – a metafora fajtája, olyan szókép, amely élettelen tárgyakat, elvont dolgokat élőként mutat be, illetőleg növényeknek, állatoknak emberi érzést, cselekvést tulajdonít.

megszólítás – a figyelem fölkelésére való olyan szó, kifejezés, illetve az a társadalmilag kialakult formula, amellyel valakit megszólítunk, s amely a mondatban szervesen (nem mondatrészként) szerepel. Más személyek megszólítására különféle nyelvi formákat használunk a köztünk levő viszony kifejezésére. Ilyenek a tegezés, a magázás, az önzés, vagy a régiesebb kendezés.

meliorizáció – természettudományi eredetű fogalom, a szavak jelentésének jobbá-, pozitívabbá való tételét jelenti.

mellékhangsúly – 1) több hangsúlyos szót tartalmazó mondatban a főhangsúlynál gyengébb hangsúly, amellyel a mondatnak valamely fontos, de nem leglényegesebb szavát kiemeljük; 2) két-három szótagúnál hosszabb szóban vagy szókapcsolatban a főhangsúlynál gyengébb hangsúly, amely a magyarban többnyire a főhangsúlyt követő páratlan szótagokra, különösen az ötödik szótagra esik.

melléknév – a főnévvel kevésbé gazdag toldalékolású, jelzői, állítmányi vagy mód- és állapotféle határozói szerepet játszó, személyek, tárgyak, dolgok tulajdonságát kifejező szótári szó. A melléknév a főnévhez képest mindig járulékos fogalom megnevezője. A melléknév kifejezte tulajdonság különböző fokú elvonatkoztatás eredménye, s nagyban függ az alaptagjául szolgáló főnév jelentésétől is. A melléknév legszembeszökőbb alaki tulajdonsága fokozhatósága. A melléknév a mondatban rendszeren minőségjelző, ritkábban értelmező jelző; névszói állítmány vagy névszói-igei állítmány névszói része; s bizonyosfajta – elsősorban mód- vagy állapotféle – határozó.

melléznevesülés – más szófajú szavak melléknévvé válása, azaz a melléknév szintaktikai funkcióinak és kategorikus jelentésének elsajátítása.

melléknévi igenév – az igének névszói természetű, -ó, -ő vagy -t, -tt vagy -andó, -endő képzős származéka, amely a mondatban legtöbbször úgy használatos, mint a melléknév, olykor, mint a főnév. A mai magyar nyelvben hagyományosan háromféle melléknévi igenevet szoktak megkülönböztetni: a folyamatos (egyidejű), a befejezett (előidejű) és a beálló (utóidejű) melléknévi igenevet.

melléknévi névmás – olyan névmás, amelyet a mondatban a melléknévhez hasonló szerepben használunk (pl. *ilyen, olyan, melyik*).

melléközve – általában a főhanghoz csatlakozó, rövid kiegészítő hang, illetve a megnyilatkozásban, jelenségben, eseményben az összhatást zavaró mozzanat.

mellérendelő összetett mondat – olyan összetett mondat, amelynek tagmondatai egymással egyenrangúak, nem függenek egymástól, de tartalmukban (szorosan) összetartoznak

memoár, emlékirat – prózai epikus műfaj, melynek szerzője olyan eseményekről számol be, amelyeket átélt. Középpontjában az író személye áll, elhatárolja a történetírástól, s annak objektivitásra törekvő szemléletével szemben nyíltan szubjektív szemléletű. Az emlékirat ily módon szükségképpen leszűkíti tárgykeretét, indulatosabb és elfogultabb az egyetemes igényű történetírásnál, s egy adott kor alakító erőinek, erkölcsének, szokásainak stb. bemutatásán túl általában a szerző szerepének igazolásául is szolgál.

mennyiség maximája – azokra az információkra vonatkozik, amelyeket a beszélő nyújtani akar, és azt írja elő, hogy a beszélő hozzájárulása éppen annyi információt tartalmazzon, amennyit a szituáció megkövetel.

mese – költött esemény, kitalált történet. Epikai műfaj. Két nagy csoportját különböztetjük meg: a népmesét és a műmesét. A képzelet világába vezet, csodás motívumokkal, elképzelt lényekkel, olykor emberfölötti hősökkel, segítőkkel és ellenfelekkel. Fő célja a szórakoztatás, csodálkoztatás, olykor tréfás rászedés, játék, ijesztgetés, - vagy éppen az elaltatás. Főleg a gyermekirodalomba tartozik, de vannak úgynevezett mesék felnőtteknek is.

mesterséges nyelv – 1) a nemzetközi kommunikáció elősegítésére létrehozott műnyelv (pl. *eszperantó*); 2) számítógépes programozás céljaira kidolgozott nyelv (pl. *ALGOL, BASIC, C++*).

metafora – hasonlóságon alapuló szókép, amellyel a bizonyos tekintetben meglevő vagy elképzelt egyezést azonosítás alakjában fejezzük ki.

metalingvisztika – a nyelv, a gondolkodás és a valóság közti kapcsolatrendszer kutató interdiszciplináris tudományág. A kultúranropológia (etnológia) és a nyelvészet határterületén kialakult szemléleti és kutatási ág, amelynek fő művelői (Sapir,

Whorf, Hoijer USA-beli antropológusok) különböző nyelvek szerkezeti logikáját vizsgálva megállapították, hogy a nyelv rendszerében rejtett világszemlélet, dolgokhoz való viszonyulási mód van, amely a nyelvben élő emberek gondolkodását viselkedését is befolyásolja.

metanyelv – a nyelv leírására, kijelölésére vagy elemzésére használt nyelv; a deskriptív nyelvészeti irányzat egyes szerzőinek felfogása szerint a tulajdonképpeni grammatikán (nyelvtani elemzésen) túl eső témák, pl. a jelentéstan.

metodológia, módszertan – általános értelemben a valóság tudományos megismerésének és átalakításának módszereiről szóló elmélet, szűkebben egy-egy tudományág módszereit vizsgáló metaelmélet.

metonímia – valóságos érintkezésen alapuló szókép, amelynek létrejötte során a valóságelemek térbeli, időbeli, anyagbeli, ok-okozati érintkezése alapján egyes valóságelemek elnevezése átruházódik más valóságelemekre.

mimézis – utánzás; viselkedési jellemzők lemásolása. Mimézisen lehet érteni a valóságnak mint látszatvilágnak ábrázolását; a lényeg extatikus megragadását és másolását; a természet kreatív princípiumának követését; az emberi érzelmek, a belső világ külsővé tételét.

mimika – arckifejezés megjelenése, illetve változása; az arcizmok érzelmeket, indulatokat kifejező ösztönös vagy szándékos mozgása; arcjáték. A mimika egy speciális képi nyelv az érzelmek különböző árnyalatainak, az értékeléseknek és a személyeknek az objektív világ eseményeihez, jelenségeihez és valóságaihoz való viszonyulásának a közvetítésére.

minőség maximája – azt várja el, hogy a beszélő őszinte legyen, ne hazudjon, és jó oka legyen azt állítani, amit állít, vagyis ne mondjon olyasmit, amiről úgy hiszi, hogy hamis, vagy amire nézve nincs megfelelő evidenciája.

minősítő melléknév – jellemzően fizikai vagy lelki tulajdonságokat, illetőleg elvont állapotokat fejez ki. Általában relatív tulajdonságot neveznek meg, ezért fokozhatók, sőt határozóval is bővíthetők.

mítosz, őshiedelem, hitrege – legenda, melyen egy nép eredetfelfogása és vallása nyugszik. Az ember kapcsolatteremtő törekvése arra, hogy

önmaga és a természet erői közt megtalálja a közvetlen összefüggéseket, s létét a világban tudatosítsa, egyénileg is, közösségileg is. A fantáziának és a művészi megjelenítésnek elsődleges szerepe van a mítoszalkotásban.

mód maximája – a stílus maximája nem azzal kapcsolatos, mit mondunk, hanem azzal, hogyan mondjuk. Arra vonatkozik, hogy kerülni kell a kifejezés homályosságát, a kétértelműséget, a szükségtelen bőbeszédűséget, és rendezettnek kell lennünk.

modalitás, módusz – 1) beszélőnek a valósághoz fűződő viszonya, amely elsődlegesen a mondatfajtaban nyilvánul meg, az ennek megfelelő nyelvi eszközök (hanglejtés, igemódok, szórend, lexikai elemek) együttese révén; ennek alapján beszélhetünk kijelentő, kérdő, felkiáltó, felszólító és óhajtó mondatokról; 2) egy számtani sorozat esetében a módusz a leggyakrabban előforduló elem. A módusz a statisztikai középérték-mutatók közé tartozik, ugyanis, ha a módusz ismert, következtethetünk egy valószínűségi változóra, illetve a statisztikai sokaságra egyetlen értékkel.

modernizmus – stiláris-formai értelemben a századfordulónak és a 20. sz. első harmadának avantgarde irányzatait jelölő szakkifejezés.

modifikáció – az a fordítási művelet, melynek során az eredeti kifejezést a fordító egy logikailag és enciklopédikusan sem egyenértékű célnyelvi kifejezéssel váltja föl. Kézenfekvő megoldás lehet például akkor, amikor egy fogalom egészében hiányzik a célkultúrából.

módosítószó – a beszélőnek a mondat tartalmához való viszonyát, a közlés érvényességét vagy érvénytelenségét kifejező szófaj, amely nem kapcsolódik grammatikailag a mondat többi eleméhez (talán, valószínűleg, szerencsére).

módosítószó – nyelvtani szófajkategória. Leginkább a határozószóhoz áll közel, de ettől elkülöníti az a funkciója, hogy a modalitás kifejező eszközének tekinthető, azaz alkalmas arra, hogy a mondat tartalmát a beszélő értelmi vagy érzelmi értékelése szempontjából a valósághoz vonatkoztassa. A módosítószók tekintélyes része a beszélőnek a valóság tényére vagy érvényére vonatkozó határozott vagy bizonytalan állásfoglalását fejezi ki, s így intellektuális érzelm kifejezője (bizonyosan, feltétlenül, okvetlenül, valószínűleg, talán, esetleg).

monda – az epikus költészet műfajcsoportja, amely általában még

közvetlenül kapcsolódik helyi vagy időbeli mozzanataihoz. Tartalma ennek következtében igen változatos lehet, kiterjed a hiedelmekre, az ezekhez kapcsolódó szokásokra, helyi eseményekre, természeti és társadalmi jelenségekre, és ezeket magyarázza, következményeire utal.

mondat – a nyelvnek az a legkisebb - egy vagy több szóból álló - egysége, amellyel valamit kijelentünk, kívánunk vagy kérdezünk

mondatrész – egy-egy szó vagy szócsoport abból a szempontból tekintve, hogy a mondatban milyen logikai, nyelvtani szerepet tölt be (pl. *állítmány, alany, tárgy, határozó, jelző*).

mondattan, szintaxis – a mondatok szavakból, szó szerkezetekből történő felépítésében megfigyelhető törvényszerűségekkel foglalkozó tudományág. A mondattan a nyelvi szintek szerint építkező grammatikának a mondat kérdéseit kutató fejezete. A hagyományos grammatika foglalkozik 1. a mondat fogalmának problémájával, 2. a mondat jelentés kérdéseivel, 3. a mondatok osztályozásával, 4. a mondatrészekkel, valamint 5. az összetett mondatokkal.

monoftongus – egyszerű, egyelemű magánhangzó (pl. a magyar irodalmi és köznyelvi *jó* magánhangzója) a diftongussal (*jaó*) szemben.

monológ – egyetlen személy megnyilatkozása. A színhátékok egyik lényeges szerkezeti eleme: a dráma folyamatában hangossá váló belső beszéd. Pszichológiailag dialogikus helyzetet tételez fel: egy párbeszéd egyik fele, melyet a színész valakihez intéz. A tiszta monológban beszéde válasz nélkül marad, esetleg, ha önmagához beszél, saját válaszát mondja el; a dialogikus elemekkel színezett monológban a partner – többnyire röviden – reflektál az elhangzottakra.

monoszmia – azokat a szavakat jellemzi, amelyeknek a hangalakjához egyetlen jelentés kapcsolódik.

morf – a strukturalista nyelvtanokban a nyelvi kifejezések legkisebb önálló funkcióval rendelkező része, beszédhangok sorozata; a morféma konkrét megvalósulása.

morféma, szóelem – a nyelv legkisebb egysége, amely jelentéssel bír, és amely más szóelemekkel összekapcsolódva is ugyanazon alakban és jelentésben (funkcióban) fordul elő.

morze – régi rádiózási jelek rendszere, amelyben rövid és hosszú jelek egyes használatával szóveges üzenetet tudtak nagy távolságra továbbítani.

mozaikszó, akronim – szavak kezdőbetűiből vagy kezdő szótagjaiból összeállított szó. A mozaikszók abban különböznek a rövidítésektől, hogy a beszélt nyelvben is léteznek, és önálló szóként viselkednek.

mozgó hangsúly – helye akár szavanként is eltérő lehet, sőt egyazon szótó különböző származékaiban is változhat az, hogy melyik a hangsúlyos szótag.

múltidő – 1) az az igeidő, amely a cselekvést, történést, állapotot, létezést mint a beszélés vagy az írás időpontját megelőzőt fejezi ki 2) az ige ragozási rendszerében ezt az igeidőt kifejező alakok összessége.

mutató névmás – olyan névmás, amellyel a beszédhelyzetre vagy a szöveg- összefüggésre támaszkodva valamely dologra, személyre, tulajdonságra, mennyiségre vagy egyéb jelentésmozzanatokra mutatunk rá (pl. *ez, olyan, ennyi*)

műfaj – a műalkotások meghatározott jellemvonások alapján történő rendszerezésének, csoportosításának központi fogalma. Az irodalmi műfaj-kategória egyértelmű meghatározásának több akadálya is van. A műfajok tovább tagolódnak alműfajokká, amelyekben belül ismét újabb csoportokat különböztetni meg a hagyományos elképzelés (pl. az epikán belül az eposz, a novella, a regény stb., a regény pedig történelmi-, lélektani-, kalandregény stb. lehet). Ez a műfajelméleti rendszer azonban mereven egysíkú, nem veszi figyelembe az irodalmi mű tényleges viszonyait.

N, Ny

nagylelkűség maximája – Geoffrey N. Leech udvariassági maximáinak egyike, mely szerint akkor járunk el, ha a saját hasznunk kifejezését kerüljük, ám költségeinket, az általunk befektetett energia mennyiségét kihangsúlyozzuk.

narrátor – beszélő; olyan szereplő, aki a cselekményben nem vesz részt, csak annak előzményeit mondja el, az epizódok hézagait tölti ki.

nazális, orrhang olyan beszédhang, amelynek képzésekor a levegő a szájban keletkezett zár miatt egészben vagy részben az orron át

távozik (pl. m, n, ny, a francia nazális magánhangzók vagy pl. a magyar pénzszó é-je egyes nyelvjárásokban).

nazalizáció – 1; az egyébként orális beszédhang nazális színezetűvé válik, tehát a képzés során az orrüreg részlegesen részt vesz a hangképzésben (pl. a magyar nem szóban az e hang képzésében megfigyelhető jelenség); 2) egy nyelv történetében olyan magánhangzó-változás, melynek során a magánhangzók orrhangúvá válnak nazális mássalhangzók előtt.

nemzeti nyelv – a nyelvet beszélő társadalom minden tagja számára legalábbis potenciálisan közös és egységes, eszményi és normatív nyelvváltozat, amely történeti fejlődés során emelkedett a nyelvjárások fölé.

nemzetközi nyelv – olyan nyelv, amelyet különböző nyelveken beszélők használnak a kommunikáció megkönnyítése érdekében.

nemzetközi szókészlet – azok a helyesírási vagy fonológiai tekintetben a felismerhetőség fokáig hasonló, szemantikailag teljesen vagy részben egyező szavak, amelyek nemzetközi jelentőségű fogalmakat fejeznek ki, és legalább három olyan nyelvben megvannak, mely szinkronikusan egymás mellé állítható s nincs közeli rokonságban.

neologizmus – tudatosan alkotott új szó vagy valamely szónak új jelentésben való használata, új szókapcsolat vagy új nyelvtani alak (pl. *a magyarban privatizáció, rendszerváltás, bróker*), illetve az ilyeneket kedvelő irodalmi stílus.

népnevek, etnonimák – a különböző etnikai csoportok (népek, törzsek, klánok, nemzetiségek, nemzetek stb.) nevei.

népnyelv – általában a nép által használt nyelvi jelenségek összessége, szoros értelemben az irodalmi nyelvvel szembeállítva a nép körében használt formák megnevezése; más-más nyelvjárásban beszélők nem köznyelvi, de közös sajátosságainak, kifejezőeszközeinek összessége.

neurolingvisztika – az emberi agyban lévő idegi mechanizmusok tudománya, melyek irányítják a nyelv megértését, produkcióját és elsajátítását. A legtöbb jelenségét a pszicholingvisztika és elméleti nyelvészet modelljei mutatják be.

névelő – olyan szófaj, illetve szó, amely valamely főnévi szerkezet vagy főnévként használt más szófajú szó előtt áll, és annak határozott,

illetve határozatlan voltára utal, illetve nyelvtani nemmel rendelkező nyelvekben az adott csoporthoz való tartozást is jelöli.

névmás – olyan szófaj, illetve szó, amely valakire, valamire rámutat, vonatkoztat, határozatlanul vagy kérdezve utal, és amely csak a használat alkalmával, a beszédbeli, illetve a szövegbeli helyzetben kap konkrét jelentést

névmásítás, pronominalizáció – az a tevékenység, amikor a mondatban, szövegben ismétlődő szót, többnyire főnevet névmással helyettesítünk, amelyet utólag el is hagyhatunk, hiszen a második előfordulásnál az igei személyrag egyértelműen utal az alanyra és sokszor a tárgyra is.

nominális mondat – ígét nem tartalmazó, névszói állítmányú mondat.

novella – szűkebb értelemben a novella rövid, a végpont felől szerkesztett prózai mű, amely a részletező mellékszempontok kizárásával, egyenletes tömörséggel halad a csúcspont felé, s azt elérve meglepő fordulattal (csattanó) zárul.

nyelv – 1) hangok, jelek vagy írott szimbólumok szisztematikus, megegyezésszerű használata egy emberi társadalomban a kommunikáció és az önkifejezés eszközeként; 2) speciálisan a programozásra és a számítógépekkel való interakcióra kidolgozott szimbólumrendszer 3. az állatok egymás közötti kommunikációjának eszköze 4. a strukturalista nyelvészetben az az absztrakt rendszer, amelyet az anyanyelvi beszélők elsajátítanak; langue.

nyelvcsalád – azon nyelvek összessége, amelyek nyelvtörténetileg bizonyítottan egyetlen közös ősből származnak. Egy nyelvcsalád ágakra és csoportokra osztható. Például az ukrán nyelv a szláv nyelvcsoporthoz tartozik, ez utóbbi pedig az indoeurópai nyelvcsaládba.

nyelvdidaktika, lingvodidaktika, glottodidaktika – a nyelvek tanításának és tanulásának tudománya, mégpedig learning és acquisition értelemben, amely a vezérelt és vezéreltlen elsajátítási lehetőségeket jelenti.

nyelvérzék – az ösztönös készség, mely anyanyelv helyes használatában, az anyanyelv sajátosságainak az idegenszerűségekkel való megkülönböztetésében nyilvánul, illetve az idegen nyelvek szabályainak, használatának könnyű, illetve nehéz elsajátításában nyilvánul meg.

nyelvi illem, nyelvi etikett – egy többnyire kimondatlan normarendszer, amely sok tekintetben történeti kortól és kulturális tértől függő, sok esetben szituatív, mégis valamennyire általános, kulturális antropológiai jellemző. Az illedelmes ember tiszteletet, figyelmességet mutat a másik iránt, az illem jelzi számára, hogy elfogadja a másik létét, nyitott az együttműködésre, képes együtt élni a másikkal.

nyelvi kapcsolat – olyan társadalmi és nyelvi jelenség, melynek során a különböző nyelvek (vagy ugyanazon nyelv különböző nyelvjárói) közreműködnek egymással, ami a nyelvi jellemzők átadását eredményezi.

nyelvi kontinuum – az egyes nyelvek és nyelvjárási régiók azon földrajzi halmaza, amelyet a szomszédos nyelvek és nyelvjárások egyértelmű megkülönböztetésének hiánya, vagyis nagymértékű hasonlóság jellemez.

nyelvi tömörség – a nyelv kommunikációs sajátossága, amely abban nyilvánul meg, hogy minél kevesebb nyelvi eszköz használata révén, minél több információ kerüljön közlésre.

nyelvjárás (dialektus, területi nyelvváltozat) – olyan nyelvváltozat, amelyet egy bizonyos területen élő közösség használ. A nyelvjárásokon belül legújabbban helyi nyelvjárásokat, nyelvjárás-csoportokat és nyelvjárási régiókat különböztetünk meg. Ma a nyelvjárások eredeti mivoltukban többnyire már csak a falvakban, rendszerint az idősebb személyek ajkán és a kötetlenebb társalgás szituációjában élnek.

nyelvközépi mássalhangzók – a szájcsatorna középvezetékében kialakított résben képződnek. Képzésükkor a nyelv és a szájpadlás közelít egymáshoz, de nem alkot zárt.

nyelvpolitika – az állam vagy más, politikai tevékenységet (is) kifejtő szervezet, intézmény által a nyelvi helyzet befolyásolása céljából kifejtett tudatos cselekvéssorozat. Az államnak az a tevékenysége, amelyet annak érdekében fejt ki, hogy a nyelvi helyzet fenntartása vagy éppen megváltoztatása céljából befolyásolja a fent említett tényezők némelyikét (vagy akár mindegyikét). A nyelvpolitika (és a nyelvi tervezés) határozza meg például, hogy mely nyelvek szerepeljenek kötelezően vagy választhatóan az alap-, közép vagy felsőfokú oktatásban, a társadalmi élet mely területein lehet vagy

éppen kötelező, esetleg tilos bizonyos nyelvek használata. A nyelvpolitikának különösen az olyan heterogén (nemzetiségileg és nyelvileg színes) régiókban van jelentős szerepe, mint amilyen a mai Kárpátalja területe. Az ilyen vidékeken a nyelvpolitika tolerálhatja (eltűrheti), támogathatja vagy éppen tilthatja egyes nyelvek használatát, s ezzel jelentős szerepe lehet egyes nyelvek helyzetének, sőt jövőjének meghatározásában. A nyelvpolitika határozza meg azt is, hogy mely nyelv milyen jogi státussal rendelkezik.

nyelvszövetség, Sprachbund – egy régióban vagy egymás szomszédságában létező (nem közeli) rokon és nem rokon nyelvek, amelyek valamelyest hatottak egymás hangrendszerére, nyelvtanára, szókészletére stb. (pl. a balkáni nyelvészövetség tagja a görög, az albán, a bolgár és a román nyelv).

nyelvtani nem, genus, genusz – bizonyos nyelvekben névszói kategória, toldalékok, viszonyszók (pl. névelő) által megkülönböztetett alakrendszer, amelyben a főnévhez megfelelő alakváltozatokkal igazodnak a tőle függő szófajok (pl. hímnem, nőnem, semlegesnem).

nyelvtörténet – a nyelvtudománynak az az ága, amely valamely nyelv történetével, nyelvtani rendszerének, szókincsének és hanganyagának keletkezésével és fejlődésével foglalkozik.

nyelvtudomány – nyelvvel, mint az emberi gondolatközlésnek - a történeti fejlődés során kialakult, beszédhangok által közvetített - sajátos jelrendszerével vagy valamely nép, illetve népek nyelvével foglalkozó tudomány, más szóval nyelvészet. Tárgya a nyelv és a vele szoros kapcsolatban levő tények, jelenségek és törvényszerűségek. Feladata a nyelv mibenlétének vizsgálata.

O, Ö

oikoním, oikonym – egy sajátos helynévtípus, amely egy ház vagy más lakóépület tulajdonnevét jelöli, tágabb értelemben pedig bármely lakott település tulajdonnévre is utal.

okkazonalizmus – egyedi szóalkotási mód, amelynek célja a figyelemfelhívás. Lényege az aktualitás: csak konkrét szituációban értelmezhető. Nevezhetjük stilisztikai neologizmusnak, továbbá öngyártó szónak, de használják rá az egologizmus kifejezést is a saját szóalkotásra utalva. Tulajdonságai: az alkotó függetlensége jellemzi,

szorosan kötődik a kontextushoz, a beszédhez tartozik, mindig új, a normától eltérő, egyszer használatos, expresszív.

olvasás – általános értelemben a nyelvi szövegek befogadásának egyik módja, az írásjelekkel rögzített szöveg vizuális (látási úton történő) elsajátítása.

onomasztika, névtudomány, névtan – az a tudományág, amely a tulajdonnevek rendszerét, annak kialakulását, történeti fejlődését és szinkrón állapotát vizsgálja.

ortoepia – 1) a helyes kiejtés tudománya, helyesejtés; 2) a nemzeti nyelv hangzástani kérdéseivel foglalkozó alkalmazott nyelvészeti tudományág. A helyesejtés törzsproblémái természetesen szintén a nyelvésztől függenek; mennél jobban figyelembe veszi egy nyelvészeti irányzat az élőbeszédet, annál több segítséget tud adni - fog tudni adni - az ortoépiában. A nyelvészet nélküli helyesejtést nevezik kallilológiának is. A kallilológia azonban önmagában csak hasznos jó tanácsok gyűjteménye, egyelőre alig tekinthető alkalmazott nyelvészetnek.

ortográfia – 1) helyesírás; 2) azoknak az elveknek és szabályoknak összessége, amelyek szerint valamely nyelv szavait, szókapcsolatait írni, írásjeleit használni kell. Az írás mikéntjét szabályozó helyesírása hangzós nyelvnek mind értelemközlő, mind pedig érzelem- és hangulat kifejező oldalát egyaránt megpróbálja optikai síkon rögzíteni, ám nem egyforma sikerrel.

ortológia – 1) nyelvhelyesség; 2) a nyelvi hagyományokhoz ragaszkodó, az új jelenségeket elutasító felfogás 3. szűk értelemben ennek a magatartásnak a 19. század elején vívott magyar nyelvújítási harcban és a század végén feléledő nyelvhelyességi vitában való megnyilvánulása.

osztály – 1) valamilyen szempontból együvé tartozó, illetve együvé tartozónak ítélt személyek, tárgyak, dolgok csoportja; 2) az embereknek olyan, történelmileg kialakult nagy társadalmi csoportja, amelyet a társadalmi termelés történelmileg meghatározott rendszerében elfoglalt helye különböztet meg más ilyen csoportoktól, és állít szembe más csoportokkal.

oximoron, oxymoron – klasszikus retorikában olyan alakzat, amelyben a világról alkotott reális ismereteink szerint összeférhetetlen

jelentések, fogalmak kapcsolódnak össze egy szószerkezetben vagy mondatban (pl. az élő halott jelzős szószerkezet a köznyelvben).

önéletrajz – az életrajz egyik formája, amelyben egy ember életét saját maga írja le. Mint irodalmi forma, az ember és a világ kölcsönhatását mutatja meg egy életút folyamatában, amelyben minden mozzanat az egyéniség kialakulását szolgálja, minden tény élettapasztalattá válik. Az igazi önéletrajz ezzel azt a reális helyzetet tárja az olvasó elé, hogy az élet minden megtett lépése az ember sajátos vonásainak kibontakozását, az arckép gazdagodását jelenti.

önelnevezés – egy etnikai csoport (nép, nemzet, népcsoport) azon elnevezése, amelyet az adott nép hagyományosan használ magára, és amely gyakran különbözik az idegenek által használt hivatalos elnevezésektől.

összetett mondat – több mondatból álló beszédegység, amelyet élőszóban az intonációs lezárttság, írásban a mondatkezdő nagybetű és a mondatzáró írásjel jellemez. Legegyszerűbb típusa két mondatból áll, s lehet mellérendelő vagy alárendelő. A mellérendelő összetett mondat tagmondatai egyenlő rangúak, az alárendelő összetett mondat egyik tagja, a főmondat adja meg az egész összetett mondat strukturális keretét, a másik mondat, a mellékmondat ebbe a struktúrába illeszkedik bele mint a főmondat egy része.

összetett szó – olyan módon keletkezett szó, amelynek megalkotása során két, esetleg több szót kapcsolunk össze új fogalom, új jelentéstartalom jelölésére.

P

palatalizáció – 1) mássalhangzónak olyan, a j képzéséhez bizonyos fokig hasonló képzésmódja, amelynek során a képzés helyét a kemény szájpadlás nagy részére kiterjesztik, és egyidejűleg a nyelv hátát erősen domborítják (pl. n > ny); 2) veláris (mély) magánhangzó módosulása palatálissá (magassá).

paleográfia – az írások kialakulásával, fejlődésével, alaki kérdéseivel, különösen pedig a régi írások megfejtésével és átírásával foglalkozó tudomány.

palimpszesztus – olyan papirusz vagy pergamen, amelyről az eredeti szöveget leáztatták vagy habkővel levakarták, s újat írtak rá.

palindrom – olyan szórejtvény, szójáték, melyben egy szónak, esetleg mondatnak visszafelé olvasva is ugyanaz az értelme. A formai feltétel világos: minden egyes betűnek (hangnak) visszafelé olvasva is ugyanazon sorrendben kell állnia. Ennek funkciója vagy a titokzatosság, vagy a tréfa, a humor. Az efféle nyelvi tréfa valószínűleg egyidős a nyelvvel.

panegirikusz – az antikvitásban gyönyörködtetési céllal előadott alkalmi, ünnepi beszédet jelentett. A középkorban eleinte kizárólagosan vallásos tematikájú a műfaj, a 12. századtól kezdve azonban a világi irodalomban is megjelent: személyeket, városokat dicsőítve.

parabola – a hasonlatok egy kidolgozottabb formáját értik rajta. Sokan a parabolát az allegóriával azonosítják, mint kettős jelentésű, metaforán alapuló, önmagán túlmutató alakzatot. A szabadabb formájú kisepikai műfajok közt szerepel mint egyszerű elbeszélés az exemplum, fabula, mese, legenda rokonságában.

paradoxon – szellemes mondás mely egy önellentmondásra épül. Olyan állítás, amelyet saját cáfolatával bizonyítunk.

paralelizmus, párhuzamosság, gondolatritmus – egymást követő mondatok vagy mondatpárok szerkezeti és jelentésbeli analógiáján alapuló költői forma.

paralingvisztika – a nem verbális, azaz nem a nyelv közvetítésével történő kommunikációt vizsgáló egyik tudományág. Míg a kinezika a közlés közbeni testmozgásokat, aproxemika a közlés térbeli viszonyait tanulmányozza, addig a paralingvisztika tárgyát a közlés közben zajló nem nyelvi hanghatások (pl. sóhajtás, krákogás, csettintés) képezik. Ezek mintegy rátelepülnek a nyelvre, azt kísérik. E nem nyelvi közlési formákat metakommunikációnak is nevezik.

paronima – majdnem azonos hangzású, de eltérő jelentésű és írású szavak viszonya, a szótévesztés gyakori forrása (pl. helység-helyiség; fáradság-fáradtság).

passzív ige – szenvedő ige. Alanyán a mediális igékhez hasonlóan valamely cselekvés, történés külső hatásként megy végbe. Mindig képzett. A cselekvő tárgyias igékből jön létre az *-at(ik)/-et(ik)*, *-tat(ik)/-tet(ik)* képzők segítségével. A szenvedő ige használata a magyarban meglehetősen háttérbe szorult.

passzív szókészlet, passzív szókincs – valakinek a szókincsében az olyan szavak, kifejezések összessége, amelyeket ismer, megért, de nem vagy csak kivételesen használ.

pátosz – esztétikai minőség, katartikus erejű érzelem, indulat, amely szenvedélyesen emelkedett, ünnepélyes stílusban, gesztusokban, hanglejtésben stb. nyilvánul meg. Az ókori dráma egyik fő célja a pátosz felkeltése volt.

patronima – atyai név, az apa neve, a háromelemű szláv nevekből a középső elem

pergetett mássalhangzó (pergőhang, tremuláns) – olyan mássalhangzó, amelynek képzésekor az egyik hangképző szerv gyorsan, többször megérinti a másikat (pl. a magyar *r*).

perifrázis – körülírás, egy szó, szókapcsolat vagy mondat jelentésének más formában és több szóval való kifejezése úgy, hogy az eredetileg kifejezni szándékozott jelentés fogalmilag nem változik. A stilisztikába mint alakzat kerül, valójában ugyanis a körülírásban valami művészi többlet van az egyszerű megnevezéshez képest: szemléletesebb, kifejezőbb, analitikusabb. Nem a fogalom egységét, hanem jegyeire felbontott képét állítja elének; költőibb, mert a közvetlen megnevezés helyett meg-közelítő, sugalló, képi és hangulati asszociációkra építő kifejezést ad.

pidzsin – 1) egyszerű nyelvtanú, szűk szókincsű, más nyelvekből létrehozott keveréknyelv, amelyet különböző anyanyelvű beszélők használnak az egymással való érintkezésre, de senkinek sem az anyanyelve; 2) nagy területen és főleg a kereskedelmi kapcsolatokban használatos kelet-ázsiai segédnyelv.

piktogram – 1) a képírásban használt jelek neve, amelyek egész fogalmat jelölnek; 2) egész fogalmak jelölése egyszerű rajzok, ábrák segítségével (pl. a tájékoztató ábrák).

pirrichius – két rövid szótag egymásutánja (UU) a görög-római időmértékes verselésben. Önálló verslábként nem fordul elő az antik költészetben, nem alkot podikus verset. Csak helyettesítő lábként szerepel főként jambus és trocheus helyett, de állhat a megfelelésben más ritmusegységekkel is.

plágium – más szerzői alkotásának sajátként való feltüntetése. hasonlítja. Mai tartalmát a szerzői jog kialakulásával nyerte. A tágabb erkölcsi értelmezéstől eltérően jogilag csupán a szerzői jogi

védelem alatt álló művek saját néven, tudatosan történő, teljes vagy részleges, forma szerinti vagy tartalomszerű átvétele minősül plágiumnak.

plusquamperfekt – a kijelentő mód régmúltja, akkor használjuk, ha két múlt idejű cselekvés közül az egyik korábban történt, mint a másik. A korábban történt cselekvést fejezzük ki Plusquamperfekttel.

polifónia, többszólamúság – Az eredetileg zenei szakkifejezést általában képes értelemben alkalmazzuk irodalmi alkotásokra. A polifónia úgy jön létre, hogy a különböző természetű, jellegű, eredetű stb. alkotóelemek egyidejűleg, egymásnak ellenpontját képezve, sokszínű, harmonikus, bonyolult egységben fejtik ki esztétikai-művészi hatásukat.

poliszémia – az a nyelvi jelenség, amikor egy hangsorhoz több, egymással szerves kapcsolatban álló jelentés társul, és ezek a jelentések egymásból levezethetők; a nyelvi ökonómia egyik eszköze (ugyanazt a szót/kifejezést sok másra is használhatjuk, átvihetjük, nem kell memóriánkat új és új szavakkal terhelni); a szándékos és szándéktalan többértelműség, jelentésbeli-közlésbeli bizonytalanság előidézője, az a jelenség, amikor egy kifejezésnek több különböző jelentése van, és ezek nem függetlenek egymástól.

poliszintetikus nyelv, inkorporáló – a nyelvek morfológiai osztályozása szerint olyan nyelv, amely a nyelvtani viszonyítást és a szóképzést a szótőhöz járuló toldalékok, főleg utóragok útján fejezi ki, és amelyben tövek és toldalékok gyakran hosszú láncolata határozószókat, módosító- és viszonyzókat befogadva teljes mondat értékű szavakat alkot.

pont – alsó helyzetű írásjel, mely jelzi a kijelentő értelmű mondat végét; némely rövidítés után a rövidítés tényét.

pontosvessző – egy vesszőből és egy fölötte elhelyezett pontból álló írásjel (;), amelyet hosszabb összetett mondatnak némiképp önálló tagjai közé teszünk, azonkívül felsorolásban egyfélékből álló egységek elkülönítésére használunk.

posztmodernizmus – széles körű mozgalom, amely a 20. század közepén és végén alakult ki a filozófia, a művészet, az építészet és a kritika területén, jelezve az eltérést a modernizmustól. A kifejezést általánosan azon mai történelmi kor megjelölésére használják,

amelyről azt állítják, hogy követi a modernitást és e korszak tendenciáit. A posztmodernizmus az általános, transzponálható, helytől és időtől, tradíciótól és kulturális kontextustól független modell helyébe a helyhez és időhöz közvetlenül kapcsolódó, az eleven kulturális tradícióval termékeny párbeszéd-re képes, az „itt és most” jelenségeire reflektáló, személyes műalkotást állítja.

prédikáció – egyházi beszéd, vallásos szónoklat. Többnyire papok vagy hivatásos prédikátorok szájából, főként templomi környezetben, élőszóban hangzik el, de gyakran írásos formában is terjesztik. Leginkább valamely szent szöveg, mondás – a kereszténység és a zsidóság esetében a Biblia értelmezését szolgálja.

prefixum – a szó, illetve a szótő előtt elhelyezkedő affixum. A világ nyelveiben nem ritka jelenség; a magyarban azonban csupán a felsőfok és a túlzó fok jele sorolható ebbe a kategóriába.

prepozíció, előjáró – bizonyos nyelvekben a mondatbeli viszony megjelölésére a névszó elé tett önálló szócska, amely számos nyelvben valamely nyelvtani esetet vonz.

proklitikus – önálló hangsúly nélküli (nyelvi elem), amely a következő elemhez simul (pl. magyarban a névelő); az utána következő szónak alárendelt és vele együtt kiejtett hangsúlytalan szó.

prológus – előhang. Egy mű – dráma vagy bármilyen műfajú írásmű – előtt elhangzó vagy olvasható szöveg, vers vagy próza. Földézheti a műben történő események előzményeit, ismertetheti a szereplőket, megelőlegezheti a gondolati tanulságot, elmondhatja a szerző indíttatásait, melyek a mű megírására bírták, vagy köszönheti a bemutatón megjelent főrangú nézőt s a közönség egészét.

proxemika – a térhasználat, a személyek közötti távolság kommunikatív funkciójának vizsgálata; a beszélők közötti térbeli távolság a kommunikációs szituáció során.

próza – ritmikai és más szempontból kötetlen nyelvi közlésmód. Olyan irodalmi forma, mely nem ölt versformát. A köznapi beszéd formája, ugyanakkor alapvető irodalmi forma, mely különbözik a verstől. Fontos eszköze a bekezdésekre tagoltság, a gondolatritmus, a párbeszéd.

prozódia – azoknak a szupraszegmentális hangtani tulajdonságoknak az összefoglaló neve, amelyeket egy-egy hang alapján nem lehet megállapítani, csak egy egész hangsor együttes vizsgálatával (hangsúly, intonáció beszédtempó, beszédritmus stb.)

pszicholingvisztika, nyelvlélektan – alapvető kérdése meglehetősen klasszikus: hogyan képeződik le a nyelvi rendszer az egyéni nyelvhasználók fejében, beleértve ennek kialakulását is, illetve milyen lelki jelenségek (észlelés, figyelem, emlékezet) játszanak szerepet a nyelv használatában. Legfontosabb kutatási témái a megértés, a beszédprodukción és a nyelvelsajátítás vizsgálata.

publicisztika – újságírás, közírás. Szorosabban véve a társadalmi és politikai kérdéseket magas szinten tárgyaló, elveket kifejtő újságírói műfaj, mely megközelítheti a szépirodalmi minőséget, amennyiben személyes hitelessége, élményszerűsége és megvilágító stílusa hasonlatos az esszéíráshoz.

purizmus – 1) nyelvtisztaság, nyelvtisztítás, a nyelv tisztaságán örökődő, az újszerű jelenségekkel mereven szembeforduló irányzat; 2) nyelvvédelem.

R

ragozás – a szavaknak jelekkel, raggal, vagy mindkettővel való ellátása, illetőleg az így keletkezett szavak rendszere. A ragozás egyszerre vizsgálati területe a szófajtanak és az alaktannak, hiszen: a) a ragokkal és jelekkel való ellátás morfológiai szerkesztés, ill. b) mindegyik szófajnak megvan a saját ragozási rendszere.

realizmus – az a művészi irány, amelynek célja a valóságnak a jellegzetes vonások kiemelésével, tipikus helyzetekkel és jellemekkel való hiteles ábrázolása. Az érzések, a tárgyi valóság elemeinek hiteles, világos, valószerű kifejezőmódja.

recenzió – tudományos vagy szépirodalmi műről, ritkábban színelőadásról rendszerint folyóiratban vagy online közölt bírálat.

redukció – az a folyamat, amelynek során valamely magánhangzó tökéletlen képzésűvé sorvad, illetve eltűnik. Egy szerkezet valamely tagjának vagy tagjainak az elhagyása, ezzel a kidolgozottság fokának a csökkentése, azaz sematikusabb konstruálás

megvalósítása, miközben a szerkezet jelentésének a típusa azonos marad.

reduplikáció, kettőzés – hang, hangcsoport vagy szóelem kettőződése. Morfológiai eljárás, amely egy elem részleges vagy teljes megismétlésével hoz létre új szót vagy szóalakot. A magyarban csupán egy szűk jelenségkörben fordul elő: az igekötők megismétlésével frekventativitás (vagyis ismétlődés) fejezhető ki.

refrén – egy költemény versszakainak végén - ritkábban más helyén - visszatérő verssor vagy verssorok. Főleg a dal- és balladaformákra jellemző. A visszatérő részletek variánsok is lehetnek.

regény – epikai műfaj. Nagy terjedelmű - általában 150-200 oldalnál hosszabb rendszerint hosszú időtartamot felölelő történet, szerteágazó cselekménnyel, fő- és mellékszereplőkkel. A történetészövés mellett nagy fontossága van benne a szereplők érzés- és gondolatvilágának, jellemfejlődésének, mely a cselekmény folyamán bontakozik ki.

regresszív hasonulás, hátraható hasonulás – az utána következő hang hatására bekövetkező hangváltozás, hasonulás az előtte álló hangokon.

releváns – 1) olyan (nyelvi jelenség), amely rendszertani szempontból lényeges megkülönböztetésre szolgál; 2) a fonológiában olyan sajátosság, amely egybefogja az egy fonémába tartozó hangokat, illetve elválasztja a különböző fonémákat egymástól.

réma – mondatok aktuális, azaz szövegben megvalósuló tagolásának eleme: a mondat újságoló, új információt közlő része, amiért a mondat létrejött, ami egy láncszemmel előreviszi a közlés folyamatát. A réma a következő mondatban témává válik, hiszen az előrehaladás a kommunikációs folyamatban csak így biztosítható.

rend, sor – 1) a magánhangzók képzési sajátossága aszerint, hogy a nyelv a szájüregben milyen mértékben mozog előre vagy hátra. A palatális magánhangzók képzésekor a nyelv előretolódik, a veláris magánhangzók képzésekor hátrahúzódik. A palatális magánhangzókat akusztikai benyomásuk alapján magasaknak is nevezik, a velárisakat pedig mélyeknek. Ezeknek a hangrendi harmónia szempontjából van jelentőségük; 2) közvetlenül egymás mögött elhelyezkedő nyelvi egységek sorozata.

replika – szóbeli vitában ellenvetésül, cáfolatul, visszavágásul adott gyors, csattanós, rendszerint rövid válasz, felelet.

retorika – görög eredetű szó, jelentése szónoklattan. A retorika elnevezései a különféle nyelvekben a beszédre utalnak, görögül rhétoriké, thekhné rhétoriké; latinul ars rhetorica, ars oratoria, eloquentia; magyarul szónoki mesterség, szónoki művészet, szónoklattan, az ékesszólás művészete, ékesszólás. A nyugati nyelvekben a görög rhétoriké műszó terjedt el. A szónoknak megfelelő szó a görögben rhétor, a latinban orator, eloquens. Mindegyik terminus a szólni, beszélni ígére megy vissza.

rigmus – rendszerint valamely alkalomhoz szabott, többnyire határozott céllal készült verses mondóka, rövid vers. A rigmusok hangvétele legtöbbször tréfás, különösen ha lakodalomhoz, újévhez, egyes ünnepekhez, alkalmi köszöntéshez kapcsolódik.

rím – hangzásbeli összecsengés a verssorok végén, ritkábban a sorokon belül. A soreleji összecsengést alliterációnak nevezzük. Két egymásra rímelő sor vagy sorrész alkot egy rímpárt, de vannak hármas és négyes rímek.

ritmus – olyan térbeli vagy időbeli folyamat, amelyben a valamilyen szempontból azonos vagy hasonló jelenségek szabályosan ismétlődnek. Az ismétlődő jelenségek csak akkor lehetnek ritmikusak, ha folyamat-jellegűek – ennek felismerésére utal már a görög elnevezés is. A ritmus tér- vagy időbeli jellegét az határozza meg, hogy a ritmushordozó közeg milyen természetű, lényegű. A versritmus a nyelvi kifejezés síkján, a szótagok szintjéig lehatoló ismétlődés-rendszer, amely a nyelv többféle létező fizikai jellemzőjéből egyet kiválasztva, annak konkrét megjelenési formáit kétfelé polarizálja, és csak a leglényegesebbnek tartott jellemző kétféle jelentkezési formájából alakítja ki ismétlődő elemeit.

robinzonád – irodalmi műfaj, a kalandregény egyik válfaja, melyet a Robinson Crusoe rendkívüli népszerűsége teremtett meg. Általában olyan igaznak feltüntetett történet, melynek utazó hőse lakatlan szigetre vagy valami más elzárt helyre vetődik, s ott megszervezi életét.

rokokó – képzőművészeti, zenei és irodalmi stílusirányzat a 18. században. A szó a francia „rocaille”, kagyló szójátékos továbbképzése, és a stílus fontos elemére, a kacskaringósan

szertefutó csigavonalak formai játékára utal. Franciaországban jött létre 1715 után a barokk és a klasszicista stílus elemeiből, azok túlhajtásaként. A század első felében egész Európában megjelent elsősorban a belső építészetben, az iparművészetben és az irodalom bizonyos műfajaiban. Sehol sem vált azonban meghatározó korstílussá.

rokon nyelvek – azok a nyelvek, amelyek a közös eredet miatt közös hangtani, nyelvtani, lexikai vonásokkal rendelkeznek.

romantika – a klasszicizmus ellenhatásaként keletkezett szellemi, irodalmi, művészeti irány; a klasszicizmus eszményeivel szemben az érzelem, a szenvedély, a képzelet uralmát, a hagyományos öröklött szabályok megvetését, az egyéniség jogát és a természet varázsát hirdette, s különféle alkotásai általában lázadást, tiltakozást fejeztek ki a fennálló társadalmi renddel szemben.

rondel – kötött francia versszerkezet. A 13. századi rendela francia körtáncok kísérődalaként tűnt fel. Ma is használt háromstrófás formája a 15. században terjedt el, s ebből fejlődött ki a rondókét (egyszerű és kettős) alapváltozata. A 15. századi francia lírának különösen kedvelt versformája volt.

rondó – egyszerű rondó (rondeau simple): refrénre és két rímre épülő, francia eredetű lírai versforma. A rímtelen refrénsorokat a költemény kezdő sorainak első szavai (vagy szava) alkotják. Két alaptípusa van. A hosszabbik 3 strófás, 15 (5 + 4 + 6), illetve 16 (6 + 4 + 6) soros. A sorok (a rövid refrénsor kivételével) 8, 10 vagy 11 szótagúak. Az első versszak első sorának kezdetétől kialakított refrén a második és harmadik strófa zárósort alkotja.

rovatolás, tagolás – a szöveg bizonyos alkotórészekre való felosztása, az egyes részek grafikai elkülönítése a másiktól, többek között a címek, vagy a számozás és egyéb formátumok használata révén.

S, Sz

segédszó – olyan szó, amely nem kelt külön (tárgyi) képzetet, legfeljebb viszonyt fejez ki, és ezért nem szerepel önálló mondatrészként (pl. névelő, névutó, kötőszó).

simulás, tapadás – jelöletlen szerkezet (pl. határozószó) csatlakozása az igéhez.

sorszámnev – olyan számnév, amely azt jelöli, hogy valaki, valami hányadik a sorban, a sorrendben (pl. *első, tizedik, harminckettedik, utolsó*).

spiráns, frikatíva, réshang – olyan mássalhangzó, amelynek ejtésekor a tüdőből kiáramló levegő a szájüregben vagy a gégefőben alkotott keskeny résen át, súrlódó zörejt hallatva távozik (*fv, sz, z, s, zs* stb.).

spondeus – az időmértékes verselésben az a versláb, mely két hosszú szótagból áll. Képlete: – –. Csokonai szemléltető meghatározása szerint: „lépő”.

standard, sztenderd – nagy presztízsu nyelvi változat, amelyet egy közösség intézményesített normaként használ; köznyelvi norma. A magyar esetében megfelel a művelt köznyelvnek vagy az irodalmi nyelvnek.

stemma – a szövegváltozatok családfája, ábrázolt leszármazási helye.

stiliztika, stílustan – a nyelvi eszközök használatával foglalkozó tudományág, amely elsősorban azt vizsgálja, hogy a beszélők milyen módon fejezik ki mondanivalójukat, milyen hatást tesznek a hallgatóságra.

stilizáció – egy bizonyos stílus, műfaj nyelvi jellemzőinek tudatos átvétele, másvalaki stílusának szándékos utánzása, amely nem jellemző egy adott beszélőre, különösen az adott társadalmi környezethez, korszakhoz tartozó személyek beszédstílusának utánzása, egy régi műfaj stílusában való beszéd stb., amelyek az adott történelmi korszakra, etnikai és nyelvjárási vagy társadalmi környezetre, egyéni szerző stílusára jellemzőek.

stílus – a régi rómaiak íróvesszője, mellyel a betűket viasztáblára írták. Átvittebb értelemben az egyéni írásmód, szellemi magatartás, modor ismérvei. Tágabb értelemben: művészi forma, mely a műalkotás lényegi tulajdonságait hordozza a tartalom és a forma egységében, s amelytől a műalkotás lényege elválaszthatatlan. Szinte semmit nem tudhatunk egy költészetről, ha stílusáról nincs fogalmunk, bármennyit beszélnek is a versek „tartalmáról” vagy arról, hogy „miről szólnak”, vagy milyen körülmények közt írta őket a szerző.

stratégia – a beszélő szándékainak optimális megvalósítása egy adott kommunikációs cél elérése érdekében, azaz a hatékony kommunikációs lépések ellenőrzése és kiválasztása, valamint rugalmas módosítása egy adott helyzetben.

strófa – a versnek az az egysége, mely a költemény írásképében elkülönül a vers többi részétől. A strófák sokszor azonos terjedelműek, de különbözőek is lehetnek: a szonett pl. két négysoros és két háromsoros egységben írható fel, amennyiben a költő így tagolta versét. Az antik strófák meghatározott ritmusképletekben írhatók fel.

susogó mássalhangzó – a nyelv hegye és a fogmeder hátsó része között képzett mássalhangzó, amelynek képzésekor a nyelvnek a hegyéhez közeli két széle szélesebb felületen érintkezik a fogmederrel, mint a megfelelő sziszegő mássalhangzóknál a fogakkal, és a nyelv hátának csatornaszerű alakulása is szélesebb (pl. *s, zs, cs, dzs*).

szabad hangsúly – olyan hangsúly, amely bizonyos szabályszerűségeket követve bármely szótagon előfordulhat, tehát a szónak nem mindig ugyanazon (első vagy utolsó stb.) szótagjára esik, mint pl. az oroszban, az angolban.

szabad szókapcsolat – a beszélő vagy az író a tudatában tükröződő igazi vagy elképzelt valóságviszonyok nyelvi megformálása során alkalmilag és önkényesen – csupán a nyelv grammatikai szabályaitól, a szavak jelentéstartalmától és kapcsolódási lehetőségeitől korlátozva – maga alkotja meg.

szabad tő, szabad morféma – az a szóelem, amely önmagában, más szóelemtől függetlenül is előfordulhat a mondatban.

szájüreg – beszédszerv, a szájnak az ajkaktól a garatig terjedő belső ürege. A szájüregnek két része van: a tulajdonképpeni szájüreg (a fogak mögött) és a pitvar (a fogak előtt). A szájüreg a következő területekre osztható: ajkak (labia), fogak (dentes), a felső elülső fogak belső része (dentális terület), a felső elülső fogmedrek mögötti rész (alveoláris terület), a foghús fölött levő kidudorodások helye (posztalveoláris terület). A kemény szájpadlás (palatum durum), folytatása a lágy szájpadlás (velum vagy palatum molle), mögötte nincsen csontfal, hanem puha, mozgékony szövetek alkotják. A lágy szájpadlás folytatása a nyelvcsap (uvula).

szállóige, aforizma – rendkívül tömören és élesen megfogalmazott általános érdekű állítás, gondolatalakzat, általános igazságot kifejező tömör megállapítás.

számnév – olyan szófaj, amely megnevezi a dolgok, személyek számát, mennyiségét vagy azt, hogy hányadik valami, valaki a számsorban.

számnevesülés – valamilyen más szófajú szó (főnév vagy melléknév) számnévvé való válása, vagyis a számnév jelentésbeli és szintaktikai sajátosságainak.

szarkazmus – gúnyos, ellenséges, csípős stílus, melynek célja, hogy nevetségessé tegyen vagy megbántson valakit. Gyakran jellegzetes hanghordozás kíséri.

szatíra – eredetileg szatírjáték – a Dionüszosz kíséretéhez tartozó, nevetségés, részeg és kéjsóvár erdei istenséget komikusan ábrázoló színjáték. Később: az ókori drámai versenyeken a tragédiákat követő komikus mű. Újabban: irodalmi és művészeti ábrázoló módszer, mely az emberi gyöngeségek és társadalmi visszasságok, politikai ellenfelek leleplezésére, kigúnyolására szolgál.

szegmentum – a szegmentális szerkezet egysége: beszédhang vagy fonéma. Vagyis egy lineáris beszéd-sorozatból (beszéd-folyamból) kivont olyan beszéd-szegmens, amely más sorozatokban az azonosság elvesztése nélkül reprodukálható.

széma – a szójelentés elemi, tovább nem bontható egysége. Alaki összefüggésben való megfogalmazás szerint: az elkülöníthető minimális jelentéspulzus, tekintet nélkül arra, hogy önálló morféma hordozza-e vagy sem.

szemantika, jelentéstan, szemasziológia – a szavak és szóelemek jelentésével és a jelentésváltozással foglalkozó tudomány.

szemasziológia, szemantika – a szavak és szóelemek jelentésével és a jelentésváltozással foglalkozó tudomány.

szembeállítás – a szókapcsolatok és az összetett mondatok egyik szemantikai típusát jelöli. A szembeállító ellentét, vagy egyszerű szembeállítás esetén mindkét mondat tartalma igaz, de a két tartalom szemben áll egymással, anélkül, hogy egymás érvényét kizárnák vagy korlátoznák.

személy – a beszélő szempontjából az a meghatározott eszközökkel kifejezett személy, dolog, aki, amely a cselekvést végzi, vagy akin az végbemegy, akire irányul, vagy akihez, amelyhez valaki, valami tartozik, és akit, amit névmással vagy személyraggal fejezünk ki.

személyes névmás, személynévmás – a nyelvtani személyt és számot jelölő névmás, amelyet elsősorban személyek, ritkábban megszemélyesített állatok, dolgok, olykor pedig (főleg többes szám 3.

személyű) tárgyak, dolgok megjelölésére megnevezésük helyett használunk.

személynév – 1) utónév (keresztnev), egyéni név; 2) olyan tulajdonnév, amely személyt jelöl, tehát az utónév (keresztnev), egyéni név, vezetéknev, előnév, csúfnév, ragadványnév közül valamelyik.

személytelen ige – csak egyes szám harmadik személyű alakban, rendszerint alany nélkül használt, különösen a légköri jelenségeket kifejező ige.

személytelen szerkezet – olyan szerkezet, amelyben a cselekvőt (ágenst) nem a mondattani alany fejezi ki (pl. a szenvedő szerkezetek).

szentencia – eredeti szövegkörnyezetéből kiemelt vagy kivált, tömören megfogalmazott, általános vonatkozású megállapítást, főleg életbölcsséget tartalmazó kijelentés, mondás. A szó eredetibb, szűkebb és szakszerű jelentésében tehát a szentencia nem önálló műfaj, nem is szerves része valamely műnek, hanem olyan kerek mondat, amely tartalmánál és frappáns – de mindig közérthető – nyelvi formájánál fogva valamely irodalmi alkotásból külön kis „művé” önállósult.

szerkezet – olyan mentális modell, amely egy nyelvi egység összetevőit létező dolgok, fogalmak (entitások) statikus struktúrájaként írja le az értelemképzés szempontjából.

szerző – 1) jogi szövegekben a mű létrehozójának megjelölése (a szerzői jog, szerzőkiadása); 2) a köznyelvi–irodalomkritikai szóhasználatban az alkotó, író, költő kevésbé emelkedett – adott kontextusban enyhén lebecsülő – szinonimája.

szerzői nyelv – a szerző elbeszélése egy irodalmi műben, amely szerkezetileg és szövegileg különbözik a szereplők nyelvétől.

szibiláns ← **sziszegő mássalhangzó**

szibiláns, sziszegő mássalhangzó – a nyelv hegye és a fogsor hátsó része közt képzett mássalhangzók valamelyike, amelyeknek képzésekor a nyelvnek a hegyéhez közeli két széle szűkebb felületen érintkezik a fogakkal, mint a megfelelő susogó mássalhangzók képzésekor a lágyszájpadlás szélével, és a nyelv hátának csatornaszerű alakulása is keskenyebb (pl. az *sz*, *z*, *dz* az *s*, *zs*, *dzs*-vel szemben).

szimbólum – 1) a stilisztikában jelkép; valamely gondolati tartalom (eszme, érzés, elvont fogalom vagy egész gondolatsor) érzéki jele,

amely asszociatív erejénél fogva nemcsak helyettesíti a gondolati tartalmat, hanem a kifejező és a kifejezendő az önállósult képben szinte egyé válik, különböző érzéseket, hangulatokat, bonyolult lelki tartalmat képes felidézni; 2) a szemiotikában olyan jeltípus, amelyet konvencionális (hagyományos, szokáson alapuló) szabályok szerint használunk.

szinekdoché – a négy alaptrópus egyike; olyan szókép, amely a nem és a faj, valamint az egész és a rész felcserélésével jön létre. A nem és a faj (genus-species) toposzán (érvforrásán) alapul. Ide tartozik még az egyes szám használata többes szám helyett, valamint a határozott számnév használata a határozatlan helyett.

szinesztézia – olyan szókép, amelynek elemei két vagy több különböző érzékelési területről kerülnek ki. A szinesztéziás jelenségeket a nyelv a különböző érzékelési területekhez tartozó szavak összekapcsolásával fejezi ki, s ez az eljárás a köznyelvi kifejezések esetében is gyakori. Az irodalom azonban az effajta, az emberi érzékelésben ténylegesen létező szinesztéziás jelenségek nyelvi tükrözésén túlmenően a metaforák, kialakítására is felhasználja az ilyen szókapcsolatokat.

színezet – a nyelvi egységek kiegészítő stilisztikai árnyalatai, amelyek egy kijelentésnek vagy szövegnek bizonyos jelleget kölcsönöznek (ünnepélyesség, köznyelviség stb.).

szinkronia, egyidejűség – Ferdinand de Saussure által bevezetett nyelvtudományi fogalom. A nyelvnek egyidejű szemlélete, amelyben a nyelvhasználat egy bizonyos állapota, stádiuma áll a középpontban. A szinkronikus vizsgálat foglalkozik a nyelvnek mint rendszernek a leírásával és törvényszerűségeinek feltárásával.

szinonima – rokon értelmű szó, értelmi megfelelő. Minthogy a szinonimák sohasem teljesen azonos jelentésű szavak, használatuk ugyanannak a jelenségnek a több oldalról való és éppen ezért pontosabb bemutatását, nyelvi érzékeltetését is szolgálja. Legfontosabb szerepük mégis az, hogy egy egy nagyobb kifejezésbeli egységen belül való csoportos használatuk vagy éppen halmozásuk sajátos nyomatékot, erőt ad a közlésnek.

szinonimasor – tagjai egymástól sajátosan eltérően, más és más nézőpontból nevezik meg ugyanazt a fogalmat vagy fogalomkört. A szinonimasor tagjai között a különbség más jelentésekben nyilvánul

meg: emocionális, pragmatikus, nyelvrétegbeli, vagyis a szinonimasor egyes elemei esetleg nyelvjárási különbségre is utalhatnak. A szinonimák között mindig van valamilyen jelentésbeli különbség.

szintetikus nyelv – olyan nyelv, amelyben a nyelvtani viszonyítás és a szóképzésfőképp toldalékoknak (ragok, jelek) a töszóhoz való hozzáadásával történik (pl. magyar, latin).

szituáció – általános értelemben valamely cselekmény, esemény lezajlását meghatározó tényezők összessége.

szleng, jassz nyelv – 1) egy bizonyos társadalmi csoport által használt nyelvváltozat, amelynek nem kis részben az a célja, hogy kívülállók ne értsék; argó; 2) olyan nyelvi stílus, amelyben szembenállás fejeződik ki az olyan nyelvi elemekkel (főként szavakkal) szemben, amelyek szokásosak, illendők, tekintélyesek.

szlogen, jelmondat – a modern tömegkommunikációban propaganda célokra használt rövid, fülbemászó, nagy meggyőző erővel ható, valamely dolog lényegét pregnánsan megvilágító formula. Célja, hogy megragadjon az emberek emlékezetében. Ezt többek között annak ismétlésével, esetleg más, a cégre vonatkozó reklámokkal lehet elérni.

szó – a nyelvnek tagolt hangokból álló és önállóan tekintett, legkisebb olyan egysége, illetve ennek toldalékkal vagy toldalékokkal ellátott alakja, mint valamely szövegnek része, amely valamely dolgot vagy róla alkotott fogalmat jelöl, vagy a mondat tagjai közt levő viszonyt jelzi, illetve a mondat értelmét árnyalja, módosítja.

szóalkotás – 1) új szó létrehozása a nyelv szerkezeti szabályainak megfelelő módon (képzéssel, összetétellel stb.) vagy mesterséges úton (szóelemek egybeolvasztásával stb.); 2) ezzel az eljárással létrejött új szó.

szocializáció – szélesebb értelmezésben azt a folyamatot jelenti, ahogy az egyén egy társadalom, egy kultúra tagjává válik. A szocializáció folyamatában az egyén elsajátítja a viselkedés szabályait, azokat az értékeket, képességeket és ismereteket, amelyek lehetővé teszik, hogy a társadalom tagjaként működjenek. Szűkebb értelemben azt a folyamatot jelöli, amelyben egy speciális normarendszer, értékek, beállítódások elsajátításával egy adott csoport normarendszeréhez tud igazodni, így a csoport tagjává tud válni. A társas interakciók

során tanuljuk a társas viselkedést, szerzünk társas tapasztalatokat. A szocializáció a szocializációs partnerek közötti interakciókban valósul meg. A társas interakciókhoz szükséges társas készség, az interakció akkor sikeres, ha kölcsönösségre épül és a szerepek jól körülhatároltak.

szócikk – szótárban, lexikonban valamely szóról mint címszóról kidolgozott rész, a címszóról szóló tájékoztatások összessége. A szótár alapvető kompozíciós egysége, amely tartalmazza a bejegyzett szót, annak formai jellemzőit, a szó szemantikáját, szemléltető anyagot, különböző jellegű és célú hivatkozásokat; önálló szövegrészlet, amely egy vagy több, egymással összefüggő nyelvi egységről vagy egy jelenségről, fogalomról nyújt információt; egy szótári szót magyarázó cikk.

szociolektus, társadalmi nyelvváltozat – közös viszonyrendszerük, gyakran közös érdeklődésük, ismertetőjegyeik, kultúrájuk stb. alapján egy rétegbe sorolt emberek nyelvhasználatának sajátosságai. Egy meghatározott társadalmi osztály, réteg rájuk jellemző nyelve, olyan nyelvváltozat (lektus), amelyet a beszélők társadalmi hátterével függ össze, és nem földrajzi származásukkal.

szociolingvisztika – az a tudományág, amely a társadalmi rétegződés és a nyelvhasználat összefüggését vizsgálja, és amelynek elemzése a beszélők szociológiailag (tehát társadalmi helyzet, foglalkozás, életkor, nem, lakóhely, iskolázottság tekintetében) meghatározott csoportjára irányul, valamint kutatási területe még a két- és többnyelvűség, az államnyelv megtervezése, a hátrányos helyzet nyelvi problémái stb.

szófaj, szóosztály – az a nyelvtani kategória, amelybe a szavaknak meghatározott csoportja a szavak jelentése, alaktani és mondattani sajátosságai, hasonlóságai alapján beletartozik (pl. ige, főnév, melléknév, számnév, névmás, igenév, határozószó, igekötő, névutó, névelő, kötőszó, indulatszó).

szófajváltás – az a folyamat, amelynek során egy szó egy másik szófajba lép át. Alkalmi szófajváltásról akkor beszélünk, ha egy szót a mondatban aktuálisan más szófajuként használunk, de ez a fajta használat csak az adott szövegösszefüggésben lehetséges.

szóhangsúly – a magában ejtett szó nyomatéka, amely a szóhoz szervesen hozzátartozik, rendszerint a mondatban is megmarad.

szójáték – olyan szókapcsolat vagy szó, amelyet az azonos vagy hasonló hangzás és a lényegesen eltérő vagy kifejezetten ellentétes jelentés antitetikus viszonya jellemez. Az esetek nagy részében az ismétlés hozza létre, úgy, hogy egy szóhoz hasonló hangzású szó eltérő-ellentétes jelentéssel ismétlődik.

szókapcsolat – két vagy több szónak jelentésbeli összefüggésük szempontjából tekintett, nyelvtanilag megszerkesztett kapcsolata.

szóképzés – képző segítségével új szó alkotása valamely szótöből.

szólás (szólásmondás, szólásmód) – olyan közkeletű, állandósult szókapcsolat, amelynek sajátos stilisztikai értéke, kifejező ereje van, s amely rendszerint elhomályosult eredetű nyelvi képet tartalmaz. A közmondástól formailag abban különbözik, hogy általában nem alkot teljes mondatot, szemantikailag pedig abban, hogy az egyes szavakhoz hasonlóan mindenekelőtt csak nominatív, megnevező funkciója van, azaz nem fejez ki elvi állásfoglalást.

szonett – középkori eredetű, a reneszánsztól egész Európában elterjedt versszerkezet. A legkötöttebb formák egyike, ezért az intenzívebb, ambivalens lírai tartalmak kifejezésére a leghatásosabb. 14 sorból áll, általában két quartinára (10-11 szótagos, négy soros szakasz) és két terzinára (ugyanolyan szótagszámú három soros szakasz) tagolva.

szonoráns, zengőhang – olyan beszédhang, amelynek képzése nem jár együtt a levegőfolyam zörejt okozó elzárásával vagy akadályozásával.

szórend – a szavaknak, a mondatrészeknek meghatározott szabályok szerinti elhelyezkedése, sorrendje a mondat egészében, illetve a szavak sorrendje a szószerkezetben, az állandósult szókapcsolatban; két fő típusa a kötött és a szabad szórend.

szótag – a szónak hangtanilag elhatárolható, ritmusegységként funkcionáló, kisebb egysége (esetleg rövid szó egésze), amely vagy egy magánhangzóból, vagy egy szótagképző mássalhangzóból, vagy egy magánhangzó-mássalhangzó kapcsolatból áll.

szótagolás – 1) a hangtani szó szótagokra való felosztásának folyamata a felmenő hangtani törvény alapján; 2) a szótagok közötti feltételes (spontán meghatározott) vagy fonológiaiailag motivált (azaz egyértelmű szabályok által meghatározott) határvonal.

szótár – valamely nyelv szókincsének jelentős részét betűrendben – esetleg fogalomkörök szerint csoportosítva – feldolgozó olyan mű,

amely az egyes szavakra és gyakran azok állandósult kapcsolataira vonatkozó információkat tartalmaz. A leíró nyelvészetben a nyelvleírásnak az a része, amely a külön megtanulandó alapegységeket sorolja fel; a generatív nyelvtenban az alapegységeket előállító modul; korai nyelvemlékeink között olyan két- vagy többnyelvű szógyűjtemény, amely anyagát ábécérendben közli.

szótő, tő – a szónak az a része, amely a toldalék vagy toldalékok (rag, jel, képző) leválasztása után megmarad, önmagában (azaz zéró toldalék morfémaival) is előfordulhat, tehát szabad morféma.

szótő, tő – a szónak az a része, amely a toldalék vagy toldalékok (rag, jel, képző) leválasztása után megmarad, önmagában (azaz zéró toldalékmorfémáival) is előfordulhat, tehát szabad morféma.

szóvalencia – egy szó azon tulajdonsága, hogy más szavakkal együtt szóösszetételeket alkot(hat). A valencia tehát kombinálhatóságot jelent, ezért a szóvalenciának mennyiségi típusai vannak.

szöveg – meghatározott kommunikatív funkciójú, lezárt, kerek egységet alkotó beszélt vagy írott nyelvi jelsor, jelegyüttes (tudósítás, költemény, útjelzés stb.).

sztenderdizálás – a különböző kiejtési, szerkesztési, morfológiai stb. változatok egységesítése; az irodalmi nyelv írott normájának kidolgozása és megszilárdítása; az előírt (ajánlott) példaértékű változat kiválasztása a nyelvi normalizálás alapjául.

szubsztrátum – alapréteg; annak a folyamatnak a következménye, hogy az egymás mellett élő nyelvek egyikének, a társadalmilag alárendelt, meghódított etnikum nyelvének beszélői nyelvileg asszimilálódnak, áttérnek a domináns, az uralkodó, a hódító etnikumnak a nyelvére, de nyelvük nyomai fellelhetők a domináns nyelvben (pl. a francia nyelv több magánhangzójának eredetét a kelta őslakosság nyelvének hatásából vezetik le).

szuffixum, utórag – olyan toldalék, amely a tő után foglal helyet (a képzők, jelek, ragok többsége a magyarban).

szuperlatívusz – a melléknév felsőfoka, különösen nagy túlzás, túlzóan dicsérő kifejezés.

szuppletivizmus, alakkiegészülés – különböző tövek egymást kiegészítő rendszere (pl. *sok ~ több ~ legtöbb*).

szurzsik – az ukrán–orosz kétnyelvűség, a szoros ukrán–orosz társadalmi és nyelvi kapcsolatok következményeként létrejött nyelvváltozat, melynek alapját az ukrán nyelv rendszere alkotja, ám számos orosz szó, kifejezés, nyelvtani szerkezet, illetve gyakran oroszos kiejtés, hangsúly is jellemzi.

szüzsé, téma – általános értelemben a műalkotás tárgya, témája. Szűkebb értelemben a művek rövid tartalmi kivonata, vázlatos szinopszisa. Az orosz formalista iskola fogalomhasználatában a cselekmény műalkotásbeli motívumainak művészileg elrendezett megjelenítése.

T

tabu – főként a természeti népek nyelvében: vallásos-mitikus eredetű tilalom alá eső szavak, nevek, amelyek helyett újakat vezetnek be. Átvitt értelemben bizonyos kényes témák vagy (obszcén, durva) stílusesszók használatának tilalmát is tabunak nevezik. Ilyen korlátokat nemcsak a cenzúra vagy az öncenzúra, illetve a közvéleménybeli norma támaszthat; ezeket gyakran minden külső indíték nélkül, önként vállalja az alkotó.

tagadó mondat – a mondatok hagyományos, logikai alapú osztályozása során állító és tagadó mondatokat különböztetünk meg. A tagadást kifejező mondatok további formái ismertetőjegye a tagadó névmás (*senki, semmi, semmilyen, semennyi* stb.) és a tagadó határozószó (*sehol, sehova, semmikor, semeddig* stb.).

tagadó névmás – *senki, semmi, semmilyen, semennyi* stb.

tagadva kérdő mondat – olyan, tartalmában szokványos kérdő mondat, amelyben a tagadás és a kérdés egyesül, s melyben az ige állító alakú.

tagoltság – a szöveg azon tulajdonsága, amely a szintagmatikus feloszthatóság formájában mutatkozik meg.

tájéleírás – az az eljárás, amellyel az író valamely tájat leír, az olvasó szeme elé állít önálló alkotásként vagy egy nagyobb mű részeként. A tájleírás jelezheti egy esemény idejét és helyét, lehet a helyi színezet megteremtésének eszköze, harmonikus vagy kontrasztos háttér az emberi élet képeihez, felidézheti az író által kívánt hangulatot az olvasóban, segíthet feltárni a szereplők fontos jellemvonásait, hangsúlyozhatja az események drámaiságát stb.

találós kérdés – a rejtvény azon formája, melyben határozott kérdést fogalmaznak meg. A folklór, s főként a gyermekfolklór legelterjedtebb műfajainak egyike, világszerte mindenütt megtalálható. A hivatásos irodalomban az enigmák közé tartozik.

tankönyv – valamely tantárgynak vagy tudományszaknak oktatás céljára a tantervben meghatározott és rendszerint tanévek szerint felosztott ismeretanyagát tartalmazó könyv.

tárca – a hírlapok tárcarovatában megjelenő, rendszerint aktuális témájú, rövid terjedelmű, könnyed hangvételű írásmű. Kezdetben színi -és könyvkritikák.

tárgy – az a mondatrész, illetve valamely igéhez vagy igenévhez tartozó bővítmény, amely *kit?, mit? (kiket?, miket?)* kérdésre felel, és amelyre a cselekvés irányul, vagy amely a cselekvés eredményét jelöli. A másodlagosságot részben a figyelemirányítás szempontja határozza meg.

tárgy – valamely cselekvésfogalmat kifejező alaptag bővítménye, s azt nevezi meg, amire a cselekvés irányul, illetőleg ami a cselekvés eredményeképpen létrejön. Az a mondatrész, illetve valamely igéhez vagy igenévhez tartozó bővítmény, amely *kit?, mit? (kiket?, miket?)* kérdésre felel. A tárgy szófaja főnév, de más szófajú is lehet, ilyenkor azonban mindig főnévi értékben áll.

tárgy – az a mondatrész, illetve valamely igéhez vagy igenévhez tartozó bővítmény, amely *kit?, mit? (kiket?, miket?)* kérdésre felel, és amelyre a cselekvés irányul, vagy amely a cselekvés eredményét jelöli. Eszerint iránytárgyat és eredménytárgyat különböztetünk meg. Az iránytárgy olyan dolgot vagy személyt nevez meg, amely az alaptagban kifejezett cselekvés előtt létezett, s amelyre a cselekvés irányul, míg az eredménytárgy a cselekvés eredményeként jön létre.

tárgyas ige, átható ige, tranzitív ige – olyan, cselekvést kifejező ige, amely az alanyból kiindulva valaki vagy valami másra (mint nyelvtani tárgyra) hat, irányul, tehát bővíülhet tárggyal (pl. néz valamit).

tartalom – általános értelemben a valóság dolgainak belső, lényegi mozzanata, amely a forma révén nyer jelenségként aktuális érvényt, kifejeződést. A klasszikus meghatározások szerint a tartalom és forma átcsap egymásba, egységet alkot. Az esztétika felosztása szerint a tartalom két fő összetevőre, a témára és az eszmei mondanivalóra bontható.

tautológia, szótöbblet – a tartalom megjelölése két azonos jelentésű szóval (pl. *tényleg, valóban; tipikusan jellegzetes*).

taxonómia – az osztályozási rendszerek törvényeinek, elveinek tudománya. Célja az osztályozás pontos módszereinek kidolgozása. A biológiai tudományok körében keletkezett terminus, amely egyre jobban terjed a humán tudományok művelőinek körében, így a nyelvészetben is, ahol már többféle értelmezése van.

téma – 1) az aktuális mondattagolás szerint az a dolog, amelyről egy koherens szövegrész minden mondata szól; ismert, topic; 2) jelentésbeli szerep, az a szereplő, amely valamilyen állapot- vagy helyváltoztatáson megy keresztül; 3) idegen nyelvi ragozási példa, minta, paradigma; 4) indoeurópai nyelvekben névszók és igék főalakjai, amelyekből mint tövekből a többi alak megszerkeszthető.

természetes nyelv – az emberek által használt olyan nyelv, amely egy közösség (törzs vagy nemzet) életében nemzedékről nemzedékre spontán vagy tudatos folyamatok (például nyelvújítás) során szabadon fejlődik, változik.

terminus, terminus technicus terminusz tehnikusz – szakszó, szakkifejezés, műszó, azaz valamely szakma vagy tudomány pontosan meghatározott sajátos fogalmainak, tárgyainak, cselekvéseinek stb. egyértelmű és következetesen használt megnevezése.

terminus, terminus technicus, szakszó, szakkifejezés – műszó, azaz valamely szakma vagy tudomány pontosan meghatározott sajátos fogalmainak, tárgyainak, cselekvéseinek stb. egyértelmű és következetesen használt megnevezése.

tetőfok tetőpont, kulmináció – a drámai cselekmény csúcspontja. Más értelemben a drámai cselekmény kifejlése, amelyben kiderülnek a titkok, tisztázódnak a félreértések, a hősöknek felelniük kell korábbi tetteikért, s minden készen áll a tragikus vég vagy a konfliktusokat szerencsésen feloldó befejezés számára.

textológia, szövegtan – főként a nyelvtudományban a szövegek vizsgálata, amikor már nemcsak az egyes szavak, mondatok, hanem a teljes alkotások összefüggéseit, jellemző vonásait vizsgálják. Szűkebb értelemben „egy szöveg végleges megállapítását szolgáló, tudományosan kidolgozott eljárási módok összessége (tekintet nélkül

arra, hogy célunk a szöveg kiadása vagy csak kritikai feldolgozása), ilyen értelemben a szövegkritikával azonos tevékenység.

tezaurusz – a tezaurusz olyan szótár, melyben a szókészletet a szavak expliciten kifejezett összefüggéseivel együtt adják meg. Ezért nevezik strukturált szótárnak. A szócikkek azonban nem csak a szemantikai és morfológiai (paradigmatikus) összefüggéseket hanem a vezérszóval összefüggő magyarázatokat, meghatározásokat, használati, történeti, forrás stb. megjegyzéseket is tartalmaznak, ezért a tezaurusz a terminológiai szótárra is emlékeztet.

tézis – hosszabb gondolatmenet, munkaprogram, tanulmány tömören összefoglalt, lényeges megállapítása, igazsága.

tipológia – a nyelvtudománynak az az ága, amely a világ nyelveit egyező vagy hasonló szerkezeti vonásaik alapján csoportosítja (függetlenül attól, hogy az illető nyelvek genetikailag rokonok-e vagy sem, érintkezők-e vagy sem), illetőleg az uralkodó jegy alapján megkísérli bizonyos típusok (pl. agglutináló nyelvek, flektáló nyelvek, izoláló nyelvek) felállítását az egyes nyelvi szinteknek megfelelően. Az a tudományos eljárás, illetve valamely tudománynak az az ága, amely típusok alkotásával, meghatározásával, leírásával foglalkozik.

tiráda – főleg szónoklatok olyan részleteire értik, amelyekben a beszélő elragadtatja magát, s felfűtött szenvedélyességgel mondja ki azt, amiről közönségét meg akarja győzni. Általában: szóáradat, szenvedélyes előadásmód, dagályos, nagy hatásra törekvő beszédmodor.

titulus – az ókori és középkori latin, görög és szláv írásokban hullámvonal alakú feliratos jel, amely egy szó rövidítését vagy betűk számértékét jelölte.

tónus, szóhanglejtés – 1) a hanglejtés lexikai egységek megkülönböztetésére szolgáló változata, prozódikus hangtulajdonság. A világ nyelveiben a hangmagasság különbségei, változásai jelentésmegkülönböztető szerepet játszanak; 2) A beszélő hangjának tónusa különböző érzelmi árnyalatokat, a kommunikáció tárgyához való viszonyulást, a beszélő hangulatát, személyiségjegyeit stb. fejezi ki.

toposz – a klasszikus retorikában formai keret a szónoklat gondolati vázának összeállításához, illetve az e keretet betöltő egyes

gondolatok. A toposzok vagy locusok összessége a szónok számára megkönnyíti az invenciót.

többértelműség (poliszémia) – a szavak azon tulajdonsága, hogy különböző beszédhelyzetekben és szövegösszefüggésekben más-más jelentés kapcsolódhat hozzájuk.

többes szám – a szónak (igének, névszónak, névmásnak, igenévnek, személyragozható határozószónak) az az alakja, amely több személyt vagy dolgot, több fogalmat jelöl, illetve többre utal.

többynyelvűség – az egyéni (ritkábban a társadalmi) fejlődésnek az a sajátos jelensége, amikor az alapvető és természetes egynyelvűség helyett nem is két, hanem ennél több nyelv használata válik jellemzővé a kultúra hordozásában, illetve a kommunikáció megvalósításában.

töltelékszavak – főleg az élőbeszédben, különösen kisebb-nagyobb közönség előtti megnyilatkozásban használt olyan szó, amelyet rendszerint csak azért mond a beszélő, hogy gondolatainak kiérleletlenségét vagy hiányát leplezze, és amely ilyen használatban már elvesztette tulajdonképpeni jelentését, tartalmát.

tőmondat – olyan tagolt mondat, amely csak predikatív szerkezetet tartalmaz. Akkor is tőmondatról van dolgunk, ha vagy az állítmány, vagy az alany, vagy mindkettő halmazott.

történeti hangtan, hangtörténet – a beszédhangok történetével, eredetével, változásainak okaival és lefolyásával foglalkozó nyelvészeti tudományág.

tőszámnév – olyan számnév, amely személynek, személyeknek vagy tárgynak, tárgyoknak, dolognak, illetve dolgoknak a számát, esetleg mennyiségét fejezi ki. A tőszámnévek alapvetően határozott és határozatlan csoportba sorolhatók. Ezek között megkülönböztetik az absztrakt számokat kifejező mennyiségi számjegyeket, a gyűjtőszámnéveket, és a tört számnéveket. (pl. *egy, kettő, három, négy; kevés, sok*).

tragédia – szomorújáték. Drámai műfaj, melynek tárgya rendszerint egy nagy egyéniség küzdelme a sorssal és elbukása a saját jellemében és a drámai szituációban rejlő sorsszerűségből következően.

transzformáció – 1) a transzformációs generatív nyelvtanban használt szabályfajta, amelynek lényege a mondatszerkezet átalakítása (a

szórend megváltoztatása, elemek törlése, illetve beillesztése stb.); 2) az alakzattanban a kiinduló mondat szerkezetének megváltoztatása, amelynek következtében az alapmondattal szinonim mondat jön létre.

transzkripció, fonetikus átírás – 1) valamely idegen nyelv szavainak nyelvünk hangjait jelölő betűkkel való átírása; 2) az általánosan használt betűk helyett a fonetikában szokásos jelekkel való átírás, amelynek célja a kiejtés minél hívebb tükröztetése (pl. API, IPA egyezményes jelekkel történő átírás).

transzliteráció – átírás eltérő betűírású nyelvek között betűk szerint, a hangzásra való tekintet nélkül (pl. görögről latin betűsre).

trópus – szókép, fordulat, képes kifejezés. Egy név átvitele olyan dologra, mely a név eredeti hordozójához valamilyen szempontból hasonlít. A szemléltetés, érzékeltetés egyik stilisztikai eszköze.

tulajdonnév – egyedi helyet, személyt, állatot stb. megnevező főnév, amelynél hiányoznak a köznevekre jellemző nyelvtani alakváltozatok (pl. többes szám).

tükörfordítás – új szavak és kifejezések létrehozása egy másik nyelv lexikai, szemantikai és szintaktikai modelljének másolásával.

U, Ú

unifikáció – az a jelenség, amelynek során a nyelvi tagolódás gyengül, az egyes változatok a kiegyenlítődés irányába fejlődnek; ennek a folyamatnak az eredménye a nyelvjárások fölé rétegződő irodalmi nyelv is.

univerzálé – olyan sajátosság, amely minden természetes nyelvben vagy a nyelvek túlnyomó többségében megvan (pl. a jelentéssel rendelkező elemek tulajdonsága, hogy minden nyelvben felbonthatók fonémákra; a fonémák száma egy nyelvben sem kevesebb 10-nél).

urbanizmus – a magyar irodalomtudományi szakirodalom és a publicisztika szóhasználatában a nagyvárosi életforma élményanyagából táplálkozó és az ehhez való ragaszkodást kifejezésre juttató írói beállítottság megjelölése, szemben a népiesség, a népi irodalom, törekvéseivel.

utószó, végszó – az epilógus egyik válfaja; irodalmi vagy tudományos mű végéhez csatolt rövid kísérszöveg, mely az írónak vagy a kiadó által megbízott személynek a művel kapcsolatos mondanivalóját tartalmazza. Utal a mű céljára, megírásának és kiadásának körülményeire stb.

uvula, nyelvcsap – a lágyszájpadlás közepéről lelógó, 1-3 cm hosszú képződmény, lebeny, amely nyeléskor a lágyszájpadlással együtt elzárja az orr- és garatüreget.

úzus – 1) egy adott nyelv beszélői által általánosan elfogadott szavak, szóalakok, szintaktikai szerkezetek stb. használata, szemben azok alkalmi (alkalmi, egyéni) használatával; kodifikálatlan norma; 2) egy adott nyelv tényleges működése; egy adott nyelvcsoporthoz beszédgyakorlata, amelyet részben a szóbeli és írásbeli beszéd normái szabályoznak. Az úzus nemcsak a helyes (normatív) beszédre terjed ki, hanem a normától való esetleges eltérésekre is, beleértve a köznyelvi kifejezéseket; 3) szokás, szabály.

V

választás – az egymással társas kapcsolatba, interakcióba lépő, egymáshoz alkalmazkodó nyelvi tevékenységet folytató emberek képessége és lehetősége, hogy a nyelv variabilitásából adódó különböző nyelvi lehetőségek (konvenciók) közül megkeressék a leginkább megfelelőnek vélt megoldásokat.

választó mondat – olyan mellérendelt összetett mondat, amelyben a tagmondatok különböző vagy ellentétes tartalmi közül csak az egyik érvényes, illetve választható.

vándorszó – 1) olyan szó, amely elsősorban a régebbi korokban, szóbeli átvétel útján került egyik nyelvből több másikba is, és a szó alakja és jelentése is erősen módosulhatott; ezek a szavak voltaképpen a nemzetközi műveltségyszavak régebbi rétegét alkotják; 2) olyan, rendszerint az újkori művelődés, civilizáció fogalomkincsével kapcsolatos és az írott nyelven keresztül megismert jövevény-, illetve idegen szó, amelynek megfelelője csaknem azonos hangalakban és jelentésben számos nyelvben megvan; nemzetközi szó.

variáció – általános értelemben valamely jelenség lényegileg azonos, de bizonyos vonásaiban, egyes részleteiben többé-kevésbé módosult alakja, ill. a módosulás folyamata.

variáns – 1) ugyanannak a szónak olyan hangzásbeli vagy helyesírási változata, amely a másiktól vagy a többitől tárgyi jelentésében nem tér el, és csak hangulati értékében különbözik; 2). ugyanannak a képzőnek, ragnak, jelnek olyan alakváltozata, amely csak hangzásában tér el a másiktól vagy a többitől, funkciójára nézve azonban nem; 3). beszédhangnak, fonémának olyan változata, amelynek egy adott nyelvben nincs jelentést megkülönböztető szerepe.

velarizáció – a folyamat során a nyelv emelkedik, közelít a lágy szájpád felé, nem veláris hangzók képzésekor is. Előfordul pl. az angol nyelvben.

vernakuláris – alapnyelv, az otthon elsajátított, elsőként tanult természetes anyanyelv.

versláb – az időmértékes verselés ütemegysége, mely legalább két szótagból és legalább két moréból áll. A görög költészet mintájára a következő verslábak legismertebbek. jambus, trocheus; spondeus, pirrichius, anapesztus; daktilus.

vessző – a tagmondathatár jelölésének tipikus eszköze. Mindenféle összetett mondatot tagolhat; vesszővel kell elválasztani az alá- és a mellérendelő összetett mondatok tagmondatait, valamint a tagolt és tagolatlan mondat egységeket is.

vezérmotívum – a művészi alkotás alapvető fontosságú, többször visszatérő eleme. Az elnevezés eredetileg a német zenetudományban alakult ki.

viszonyító melléknév – jellemzően konkrét, tényszerű tulajdonságot, hovatartozást, más dolgokhoz való viszonyt, relációt fejeznek ki.

viszonyszó – 1) a szófajok olyan osztályába tartozó szavak, amelyek önállóan nem mondatrészek, nem bővíthetők, jelentésük vagy viszonyjelentés, vagy kommunikációs-pragmatikai jelentés, és általában nem toldalékolhatók; 2) bizonyos nyelvekben a mondatbeli viszony megjelölésére a névszó elé tett önálló szócska, amely számos nyelvben valamely nyelvtani esetet vonz; prepozíció; elöljáró; 3. névutó.

visszaható névmás (reflexívum) – 1) az a névmás, amely az alany és a tárgy személyének azonossága mellett azt fejezi ki, hogy az alany cselekvése önmagára irányul (pl. dicséri magát); 2) az a névmás, amely azt fejezi ki, hogy a máshonnan kiinduló cselekvés nyelvtani alanya és tárgya ugyanaz a személy (pl. megsértette magát, megütötte magát egy kiálló gerendában); 3. az a névmás, amely azt fejezi ki, hogy az alany és a határozó vagy az alany és a birtokos jelző személye ugyanaz.

visszatekintés, retrospekció – bizonyos előzmények, már említett vagy ismert tények, adatok, régebbi események összefoglalása, számbavétele szóban vagy írásban.

vita, diszkusszió – nyilvános megnyilatkozásfajta, amely valamilyen probléma megbeszélésére vagy megoldására irányul, gyakran használják a tudományos, a kereskedelmi és a politikai életben; a magánéletben is gyakori, itt sokszor összeszólalkozás, vitatkozás. A nyilvános vitának számos szabálya van, amelyek vonatkoznak mind a vitázó felekre, mind a vita vezetőjére.

vokalizmus – 1) egy nyelv magánhangzóinak rendszere, összessége; 2) ennek a rendszernek a kialakulási folyamata.

vonatkozó névmás – a főmondatnak valamely mondatrészére vagy az egész mondat tartalomra utaló és a mellékmondatban rendszerint kötőszóként álló névmás (pl. *aki, amely, ami, amilyen, ahány*).

vonzat – 1) szavak grammatikai kötöttsége, amely előírja, hogy bizonyos szavak mellett milyen esetragos és névutós szóalakoknak kell állniuk
2) állandó határozó.

vulgarizmus – durva, közönséges szó, kifejezés, nyelvi durvaság melyet nem vettek fel az irodalmi nyelvbe.

Z, Zs

zaj - a beszédhang fizikai jellemzője, amelyet a légáramlat útjában lévő különböző beszédszervek közeledése és záródása formájában fellépő interferencia okoz; a légkör nem periodikus ingadozásaiból eredő hang.

zárhang, *explozíva, plozíva* – olyan beszédhang, mássalhangzó, amely egymással szemben álló beszélőszerveink között alkotott zár felpattanásával keletkezik (pl. p, b; t, d; k, g).

zárójel – páros írásjel; elsősorban a kevésbé fontosnak tartott, illetve a főszóvegtől más okból elkülönített, közbevetésszerű szövegrészek elkülönítésére szolgál. Leggyakoribb a kerek vagy gömbölyű zárójel, ezenkívül előfordul a szögletes [], a kapcsos { }, a kúpos (), valamint a csúcsos « » zárójel is.

zéró morféma – ragozási sorban toldaléktalan tőhöz járuló alaktalan, de jelentéssel rendelkező morféma, amelyet a nyelvi rendszer felállításakor és ábrázolásakor hiányzó szóelemként kezelnek (pl. a fekszem, fekszel, fekszik sorral összehasonlítva a látok, látsz, lát harmadik tagjában zéró fokon van meg a harmadik személy ragja)

zeugma – olyan nyelvi alakzat, amelyben egy mondatrész, rendszerint az állítmány, több mondatrészre vonatkozik, de tartalmilag nem mindegyikhez illik.

zöngés mássalhangzó – olyan beszédhang, amelynek képzésekor a hangszalagok rezegnek.

zöngétlen mássalhangzó – olyan beszédhang, amelynek keletkezésekor a hangszalagok nem rezegnek.

zörejh hang, *obstruens, obsztruens* – olyan beszédhang, amelynek képzésekor a levegőfolyam részlegesen elzáródik, és ezzel zörejt (nem periodikus rezgést) hoz létre (pl. *zárhang, réshang, affrikáta*).

zsargon – valamely csoportnyelvnek az elkülönülés, a csak beavatottak számára érthető kifejezés mód szándékával létrehozott használati módja. Első változatai a középkori alvilágban kialakult jassz nyelvek, de a zsargonizálódás tendenciája ettől eltekintve jellegzetesen újkori jelenség. Napjainkban egyre erőteljesebb a szaknyelvek zsargonizálódása, a nyelvi elzárkózás a társadalmi pozíciónyerés eszköze.

zsargon szavak - bizonyos társadalmi csoportok képviselői által nyelvük elkülönítésére, mások számára érthetlenné tételére használt speciális szavak vagy kifejezések.

zsargon kifejezések – az illető csoport számára különös szerepet játszó személyek, tárgyak és események, amelyek, feltűnő és egyébként szokatlan megnevezéseket kapnak, s melyeket a szakszókinccsel és a

köznapi nyelvhasználat általánosan elterjedt kifejezéseivel párhuzamosan egyfajta szinonimaként használják.

zsurnalisztika – szűkebb értelemben azoknak az írásoknak az összefoglaló elnevezése, melyek az időszaki sajtóorgánumban látnak napvilágot; tágabb értelemben az időszaki sajtó teljes intézményrendszere. Az újságírók munkájának gyakorlati és elméleti oldalát egyaránt felöleli, beleértve a kutatást, interjúzást, írást, szerkesztést és publikálást is. A zsurnalisztika területéhez tartozik az újságok, folyóiratok, rádió- és televízió műsorok, valamint az online média világa is.

Аніко Бергсасі – Вільмош Газдаг: *Словник філологічних термінів.* Закарпатський угорський інститут ім. Ференца Ракоці II., Берегове, 2024. 108 с.

Нашою метою було створення такого тлумачного словника, який допомагав би орієнтуватися в масиві понять, що належать до лінгвістики та літературознавства. Під час складання роботи ми намагалися спиратися на лексикографічні праці та словники, що створені в Угорщині та за її межами.

Основною метою нашого словника було зібрати термінологію, що регулярно використовується в сучасній угорській фаховій літературі та підручниках. Наш словник був створений з метою використання на курсах, що проводяться на Філологічному відділенні Закарпатського угорського інституту імені Ференца Ракоці II, насамперед для підготовки вчителів угорської мови та літератури, а також для використання в угорськомовних школах Закарпаття.

Наукове видання
Словник наукових термінів

Обкладинка: *Газдаг Вільмош*
Коректура та верстка: *редактори*

Гарнітура *Bitter*.
Папір офсетний. Формат видання 70x100/16.
Умовн. друк. арк. 5,28.